

ERDÉLYI MÚZEUM

XVI. kötet.

1899.

V. füzet.

Még egyszer a székelyek eredetéről.

(Első közlemény.)

Mióta „A székelyek eredete“ című dolgozatom megjelent az Erdélyi Múzeum XV. kötetében, dr. Sebestyén Gyula két cikket közölt ellene az „Ethnographia“ folyóiratban „Avarok-e a mai székelyek?“ és „Az avar-székely kapcsolat emlékei“ címen.¹ Egészen őszintén szólva, csak köszönettel tartozom t. ellenfelemnek eme felszólalásaért, még pedig két okból. Először azért, mert alkalmat adott arra, hogy én is még egyszer hozzászólhassak ehhez a fontos kérdéshez és most pótlólag felhasználjam azokat az adatokat, melyeket előbbi dolgozatomból, a hely szűke miatt, kénytelen voltam mellőzni. Másodszor pedig azért, mert nagy megnyugvásomra szolgált annak tudomásul vétele, hogy előbbi dolgozatomban egészen helyes úton jártam; mivel a legnagyobb erőfeszítéssel is csak olyan-nemű argumentumokat lehetett felhozni az én avar-székely elméletem megingatására, a milyeneket t. ellenfelem cikkeiben olvasok, s melyektől azt egyáltalában nincs okom félteni. Ezen dolgozatom I. részében tehát válaszolni fogok több rendbéli kifogásaira; a II. részében pedig megvizsgálom, hogy voltaképpen miben áll az ő elmélete, a mely szerint az erdélyi székelyek kozár-kabar eredetű határőrök volnának.

I.

Sebestyén Gyula abból a körülményből, hogy én *Lazius*nak és a *ravennai* névtelen geographusnak egy-egy adatát az ezeket felhasználó újabb kori történetírók idézéséből vettem át, azt az „elégge nem korholható rossz szokásomat“ konstatálja, hogy én nem közvetlenül magokat a kútfőket szoktam használni.²

¹ Amaz az 1898. évf., IX. köt. 405—425. l., emez az 1899. évf., X. köt. 1—25. lapjain.

² *Ethnographia* IX. köt. 410 és 412. l.

E megrovásra hármass feleletet adok. Bizony többször meg-
esik, hogy a vidéki kisebb városban lakó s a tudományokkal ú. sz.
magára hagyottan foglalkozó ember nem minden ritkább kútfőhez
juthat hozzá olyan könnyen, mint az, a ki a fővárosban él, vagy
éppen nyakig ül a könyvek között a magy. nemz. múzeum könyv-
tárában! Azután meg — úgy hiszem — engem nem igen érhet
eféle szemrehányás; mert hiszen mindenki tudhatja, a ki akarja,
hogy én már sok török, persa, arab, horvát stb. kútfőt használtam
fel *közvetlenül* és értékesítettem különböző tárgyú munkáimban, —
olyan kútfőket, melyeknek minálunk más a hírüket sem hallotta.
Egyébiránt éppen Sebestyén Gy. illehet legkevesbbé engemet ilyen-
féle szemrehányással, mert ő Budapesten sokkal könnyebben hozzá-
férhetett volna azokhoz a kútfőkhöz, melyeket csak *mások utalásaiból*
idéz, még pedig *olyanokat idéz belőlük, a mik magokban, az illető*
kútfőkben nincsenek meg, vagy nem úgy vannak, a mint ő állítja.
És éppen ebben a tekintetben térünk el egymástól a *közvetett* idé-
zés dolgában. Csak néhány, jellemző példát említek.

Sebestyénnek nem tetszvé az, hogy én a *székely, székél* nevet
nem szétbontott részekből rakom össze, mint ő, hanem a helyett a
tényleg létező keleti török *szikil, szekil* szóval azonosítom és magya-
rázom: arra utasít, hogy vegyem figyelembe „a balkáni Hindoglu
e század elején kelt török szótárát, a melyben egy *szakul* szó talál-
ható „határőr, végőr“ jelentéssel“. ¹ Sőt még többet is tud erről az
újonnan fölfedezett török szóról, ezt mondván róla: „E szó *oláh*
kölesönszónak látszik, az oláhokhoz pedig az erdélyi *szászoktól* kerfíl-
hetett a náluk ma is divatos *zackl* vagy a Laziusnál talált *Czackel*
formában“. Végre ezt az ujdonsült szót nagy diadallal még bizo-
nyításra is felhasználja ilyenformán: „Mindenesetre bizonyos, hogy
a fenti török szó közvetítői igen jól tudták, hogy a székelyek vagy
szakulok neve határőrt jelent“. ²

Risum teneatis! Először is azt bátorkodom kérdezni, hogy a
szótáríró Hindoglu miért „balkáni“? Olyan Hindoglu nevű embert,
a ki ebben a században szótárt és nyelvtant írt, csak egyet ismer
a világ, t. i. *Artin Hindoglut*, ez pedig a szótára előszavában ezt

¹ Ethnographia IX. köt. 421. l.

² U. o. 422. l.

mondja önmagáról: „Natif de *Kintahie* dans l'Asie Mineure . . .“ Már pedig arról mind e mai napig nincs tudomásunk, hogy Kutahianak másik neve *Balkán* volna. Miért a „század *elejéről*“ való Hindoglu szótára, holott ez (Dictionnaire abrégé ture-français), a cím lap szerint „Vienne 1838“ jelent meg, már pedig ezt az évet inkább a század *közepéhez* számítjuk. Ez a két botlás is mutatja, hogy Sebestyén Gy. a saját szemével soha sem látta Hindoglu szótárát, de legjobban bizonyítja az a megdöbbentő, vagy nevetséges körülmény, hogy *Hindoglu szótárában aranyért sem lehet találni egy szakul szót sem „határór, végór“, sem bármiféle jelentéssel!* De nem létezik ez az állítólagos oszmán-török *szakul* szó semmiféle tör. szótárban; nem fordul elő a régi és újabb török historikusok és oklevelek ama nagy tömegében sem, melyeket évek során módom volt áttanulmányozni, lefordítani, vagy másképpen felhasználni. Sőt ki merem mondani, hogy egy „határór, végór“ jelentésű *szakul* szó nem létezik az *egész török nyelvterületen*, a honnan csak legkevesebb nyelvi adataink vannak! Úgy gondolom, mindenki át fogja látni, hogy ezt a halva született *szakul* szót nem lehet felhasználni annak bizonyítására, hogy a *székely, székel* név csakugyan „határór“ értelmű.

Lássuk egy másik példáját S. Gy. *közvetett* idézésének. „Az avarokat nálunk . . . Bonfinius hozta először szóba. Nála *azok az avarok, a kiket Nagy Károly leigáz, már teljesen azonosak a magyarokkal.* Az ő nagy könyvére támaszkodva, *ugyanígy vélekedik Heltai Gáspár és Petthő Gergely is. E tévedés ellen először Istvánfi Miklós emelte fel szavát.* S itt erről jegyzetben ez áll: „Regni hungarici historia. Liber 13“.¹

Erre nekem az a mondanivalóm, hogy Istvánfi M. munkájának sem 13., sem másik könyvében nem emelte föl szavát az avar-magyar azonosságnak sem ellene, sem mellette. Hanem az idézett helyen esupán csak ama vélemény ellen tiltakozik, mintha (Bonfini és Heltai szerint) *a szászokat Nagy Károly telepítette volna be hazánkba*, t. i. a Szepességre, Nagybányára és Erdélybe. Erről maga Sebestyén Gy. is meggyőződhetik, ha a *saját szemével* megnézi Istvánfi munkájának 13. könyvét, melyhez sokkal könnyebben hozzájuthat, mint én Laziusnak és a ravennai névtelennek akár egyik,

¹ Ethnographia IX. k. 406 l.

akár másik kiadásához. Ha magyar történetíró ezt a két auctort nem a szövegkiadásból idézi, még koránsem olyan nagy hiba, mint az, ha Istvánfit nem ismeri közvetlenül, eredetiben.

Továbbá S. Gy. Timon Sámuelről ezt mondja: „Műve Additamentumában egy 1735-iki levele arról értesíti Apor Pétert, hogy a Bay Miklós nevű egyén (előttünk ismeretlen) tanúbizonyságai is megerősítik az ő magyarázatát“.¹ Ezzel a két botlással világosan elárulja Sebestyén, hogy Timon Additamentuma soha sem volt a kezében; mert ebben a levél végén a dátum így hangzik: „Cassoviae IX. Calendas Octobr. MDCCXXXIV“, vagyis 1734, nem pedig 1735; s mert az eredetiben „testimonio quoque Michaëlis Bay“ olvasható, már pedig a *Michael* név magyarul, köztudomás szerint, *Mihály*, míg a *Miklós* latinul *Nicolaus*. Miért beszél mégis S. Gy. az 1735. évről és Bay Miklósról? Azért, mert ő ezt a helyet Hunfalvy Pál után idézi, ki az Oláhok története I. köt. 243. lapján hibásan azt írja, hogy Timon ezt a levelet 1735-ben küldötte Apor Péterhez, a *Michaël* Bay nevet pedig B. Miklós-nak fordítja. Mikor aztán így Sebestyénen is beteljesedett az a mondás, hogy „vak vezet világtalant“: az elrontott B. Miklós névnek utána teszi: „előttünk ismeretlen“. Nagyon természetes, hogy Bay Miklós ismeretlen; hiszen itt arról a Bay Mihályról van szó, a ki Pápay Gáspárral együtt 1705—1706-ban a krími tatár khánnál járt követségben II. Rákóczi Ferenc megbízásából.

Ezek a példák megmutatják, hogy én közvetve is másképpen szoktam idézni valamely kútfőt, mint S. Gyula; mert hiszen ő nem tudta rám bizonyítani, hogy a mit közvetítéssel idéztem, nincsen meg, vagy nem úgy van az eredetiekben.

Sebestyén nem éri be azzal, hogy — erős hite szerint — talált egy „határór, végór“ jelentésű török *szakul* szót, hanem a keleti török *szikil*, *szekil* szónak azonosítását is lehetetlenné szeretné tenni a *székely*, *székel* névvel, a mennyiben azt állítja, hogy ennek, az arab betűkkel írott török szónak „massalhangzóit lehet szikilnek, szekilnek, vagy akár *sejki*nek stb. is kiegészíteni“.² Azt hiszi tehát, hogy ennek az öt hangból álló szónak csak massalhangzóit írják ki eredetiben, ilyenformán *sz-k-l*; pedig ha megnézné Sejkh Szulejmán

¹ A székelyek neve és eredete. Bpest, 1897. a 7. lapon.

² Ethnographia IX. 421. lapon.

esagataj-török szótárának 199. lapján az első columna első helyén álló szavát s azt el tudná olvasni, meggyőződhetnék róla, hogy ott ki van írva a két vocalis is, az ú. n. *je*, vagy *i (e)* betű, így: *sz-i-k-i-l*, vagy *sz-e-k-i-l*, minélfogva semmi szükség sines a „mássalhangzók kiegészítésére“. Nagyon kockázatos dolog olyan valamiről beszélni annak, ki azt a valamit nem látta, olyan ember előtt, a ki látta azt a bizonyos valamit!

Sebestyén Gyulának ezzel, az arab-török írás miként olvasásáról adott magyarázatával szorosán összefügg az ő török nyelvészete is, melylyel egészen új, magától talált úton halad s ilyenformán olyakat mond, minők csak attól telhetnek ki, a ki — nem turkologus. Így pl. egy helyen arra a merész állításra vetemedik, hogy az oszman-török *szig* (sekély, esekély víz, zátony) a kazáni tatárok nyelvében *csék-csik* kicsinyítő képzőre változott.¹ Továbbá ő szerinte ez a *szig*, *csék*, azután a kazáni tatár *csik*, *csig* (határ, határvonal) és oszm. *csigir* (barázda) szónak mai hangtani különbségét az okozta, hogy önállóan fejlődtek a „gázló“ ősfogalmából,² vagy más szóval: a török *csigir* és *csik* *csig* szók a *szigi*, *szig* (sekély víz, gázló) fogalmi köréből keletkeztek!³ Így gondolkozik S. Gy.; ellenben a török nyelvész, ki első rendű forrásokból meríti török nyelvismertetét az egész törökség területéről, nagyon jól tudja, hogy egészen más a *szigi*, *szig*, megint más a *csék-csik* kicsinyítő képző, más a kazáni *csik*, *csig* (azaz: *csik*) és ismét más a *csigir*,⁴ úgy hogy ezeknek etymologiailag semmi közük sines egymáshoz és S. Gy. is csak abból a kényszerűségből fogta őket egy

¹ A székelyek neve és eredete, 33. lapon.

² Ugyanott.

³ Ugyanott a 41. lapon

⁴ Sebestyén minduntalan emleget egy oszmán-török *csigir* szót „barázda“ jelentéssel (pl. A székelyek neve és eredete 33, 40, 78. stb. lapjain) Vámbérynek a Magyarok Eredete cz. munkájából idézve. Fájdalom, ilyen jelentésű oszmán-török *csigir* szó nem létezik. Ahmed Vefik szótárában: *csigir* és *csigir* = csapás, nyomás vagy út a hóban; átvitt értelemben: általában út. Zenkernél: *csigir* = Seitenweg, Fusspfad. Budagov szótárában is ezt jelenti: gyalogút, ösvény. Sőt magának Vámbérynek Deutsch-türkisches Taschenwörterbuch-ja (Constantinopel 1858) szerint is a *Furche* (barázda) az oszmán-török nyelvben: *csizgi*, *iz* és *evlek*, nem pedig *csigir*! Sebestyén Gyula tehát ebben az esetben sem a közvetlen forrásokat használta.

kalap alá, hogy segítségükkel találhasson egy török-magyar *szék* szót „határ, vég“ jelentéssel, mely alapjául szolgálhasson a *székely* névnek, minthogy más úton-módon nem lehet ilyen értelmű *szék* szót előkeríteni sem a magyar nyelvben, sem a törökségben. Sebestyénnek ilyenféle kísérletezéseire röviden csak annyit mondok, hogy a török nyelvi jelenségek magyarázatát hagyja másoknak.

„A székelyek eredete“ cz. dolgozatomban *Laziusnak* azt az adatát idéztem (Timon S. után), hogy egy, az 1000. évből való s általa ismert codex tanúskodása szerint még a 907. év táján is *laktak hun-avarok Pannoniában*, kik elhagyván a keresztyén hitet, a beköltözött magyarok pogány vallására tértek. Erre az argumentumra S. Gy. ezt a sententiát mondja: „A ki a jámbor osztrák zagyva régi történeteit ismeri, a *jelen adatnak*, míg hitelességéről egyéb úton-módon meg nem bizonyosodik, *értéket aligha fog tulajdonítani*.“¹ Szintén ilyen értéktelennek tartja Viterbói Gotfriednek azt az általam említett adatát, hogy a honfoglaló magyarok itt avarokat találtak, a mennyiben ezt mondja reám vonatkozólag: „Mielőtt hitelt adott volna neki, figyelembe kellett volna vennie, hogy ez a késői író egyike azoknak a *nagytudományú* krónikásoknak, a kik *ismereteikre támaszkodva* számos olyan állítással teszük próbára a történetíró figyelmét, a mi nem adat, hanem következtetés“.²

Nekem az a meggyőződésem, hogy a régi történetíróknak csak némi valószínűséggel bíró adataival is le kell számolnunk, a körültekintés és fáradságos kutatás magunkra vállalásával. Ha tagadjuk, vagy mint értékteleneket, el akarjuk vetni, előbb meg kell ezáfolnunk nagyobb tekintélyű írók hitelesebb adataival; be kell bizonyítanunk, hogy az illető adat nem igaz; mert különben ennek hamisnak nyilvánítása, csak önkényes ráfogás. Hiszen úgy igen könnyű volna bármilyen alaptalan elméletet felállítani, ha egyszerűen elvetjük, vagy ignoráljuk az útunkban álló auctorok tudósításait! Sebestyén Gy. egészen hitelesnek fogadja el a *Conversio Bogoariorum*nak 871. évi adatát a Pannoniában lakó avarokról és Konstantinus császárnak azt a följegyzését, hogy a Horvátországban lakó avarokat még 950-ben is föl lehetett ismerni a horvátok között.³ Nos, hát én *Lazius* és *Viterboi Gotfried* adatainak hite-

¹ Ethnographia IX. k. 410. l.

² Ugyanott a 411. lapon.

³ Ethnographia IX. k. 405. l.

lességéről éppen ezen az úton-módon bizonyosodtam meg, t. i. a most említett két kútfőnek a 871. és 950. évre vonatkozó adataiból. Mert ha ténynek vesszük azt, hogy 871-ben és 950-ben csakugyan laktak avarok Pannoniában és Horvátországban: akkor talán azt az állítást is el kell fogadnunk, hogy a magyar honfoglalás idején, illetve a 907. év táján is léteztek azok az avarok, minthogy *az említett idő közből esik ama két év között*. Egyébiránt Sebestyén még a Viterbói Gotfriedre vonatkozó ama megjegyzésével is igen furesa észjárását árul el, hogy ez egyike azoknak a *nagytudományú* krónikásoknak, a kik *ismereteikre* támaszkodva állítanak valamit. Hát mire kell támaszkodnia a krónikásnak, vagy történetírónak, mikor valamit állít, ha nem ismereteire? Talán bizony a phantasiájára, úgy-e? mint Sebestyén Gy. szokta tenni. Jól jegyezzük meg magunknak, örök emlékezet okáért, hogy akadt egy ember, a ki elítéli azokat a régi írókat, a kiknek *nagy tudományuk* van és *ismereteikre* támaszkodnak!

De minek vesztegetnék én több szót Lazius és Viterbói Gotfried védelmezésére, mikor ebben a dologban maga S. Gy. igen szépen ráczáfol önmagára. Míg ugyanis az első cikkében nagy hangon tiltakozik ezek adatainak hiteles volta ellen; addig a második, két hónap múlva megjelent cikkében már nemcsak ő is bizonyítgatja az avarok létezését Pannoniában a magyar honfoglalás idejében, az általam felhordott historiai kútfőkből (azzal a különbséggel, hogy ő magyarra fordítja az eredeti latin szöveget): hanem ezeket a határozott hangú nyilatkozatokat olvashatjuk nála, hogy a *honfoglaló magyarok*, a szlávokon kívül, *avarokat is találtak itt, mint hegemon népet és ezektől foglalták el Pannoniát*; továbbá, hogy az Árpád-kori magyar gyepű-rendszer nem eredeti valami, hanem hagyományképpen készen szállott át a magyarokra az avarokról; végre, hogy az itt talált hun-avarok a XII. és XIII. század folyamán olvadtak össze teljesen a magyarsággal.¹ Látnivaló, hogy S. Gy. két hónap múlva meggondolta a dolgot, s mikor eme nyilatkozatokat teszi, egyszersmind elismeri azt is, hogy Laziusnak és Viterbói Gotfriednek a honfoglaláskori avarokra vonatkozó tudósításai csakugyan hitelesek, mert a valót állítják, -- minélfogva az ellenök

¹ Ethnographia X. k. 6, 7. és 24. l.

első ízben emelt kifogása semmi esetre sem minősíthető másnak, mint kötekedésnek.

A milyen önkényesen szeret eljárni ellenfelem a régi történetírók tudósításainak a maga szája íze szerint való megválogatásában, éppen úgy akar bánni a régi *helynevek* bizonyító erejével is a történeti kérdésekben; mert hát igen nagy szálfka az ő szemében az, hogy én — mondhatnám, csak felületes utánjárással is — 208 olyan helynevet tudtam felmutatni, melyek mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy a mai erdélyi székelyek Magyarország területéről költöztek ki. Mutasson fel ő nem 208, csak 108 olyan helynevet, melyek megállapítják a székelyeknek kozár-kabar eredetét: én ellenmondás nélkül, tüstént megadom magamat. De térjünk át a részletekre.

S. Gy. mindenek előtt azt követeli, hogy a székelyeknek Magyarországból történt kiköltözése bebizonyítására „esakis olyan helyneveket használjunk fel, a melyekről zavartalanul föltehető, hogy a *székelyek letelepedése előtt Erdélyben létre nem jöhettek* s hogy későbbi létrejöttüket *megfelelő magyarországi emlékek nélkül még csak elképzelni sem lehet.*¹ Erre vonatkozólag már „A székelyek eredeté“-ben úgy nyilatkoztam, hogy a székelyföldi *Ráb* patak, *Moson* helység és *Zobor* hegy neve nem képzelhető el megfelelő magyarországi emlékek nélkül, vagyis ezek a székelyföldön csak úgy keletkezettek, ha az eme neveket adó nép előbb Magyarországnak nyugoti és észak-nyugoti részén lakott. Viszont, némely magyarországi helynév, pl. *Pozson*, *Dudar*, *Telegd*, *Szovát* és *Vaja* elválaszthatlanok az erdélyi székely nemek és ágak neveitől, vagyis ezeknek létrejötte Magyarországon csak úgy érthető, ha a nevezett helyeken eleinte a mai székelyek ősei, vagy ezeknek édes testvérei laktak. Ebbe az utóbbi csoportba sorozhatjuk még, az öt említett helységen kívül, az aradmegyei *Seprőd* helységet is, melynek neve nem választható el a székely *Eurlech*, vagy *Eurlewcz* nem egyik ágának, a *Seprőd* ágának, nevétől s így ettől függetlenül nem keletkezhetett Aradmegyében. Az előbbi csoportba tartozó helynevek közül is említetek még néhány példát.

A váradi Regestrumból ismerünk két olyan személynevet, melyekről egészen hitelesen tudjuk, hogy *székely* emberek viselték

¹ Ethnographia IX. k. 412—413. l.

s hogy tehát nem magyar, vagy másféle, hanem valódi székely személynevek, t. i. *Tenkő* és *Beta*. Amannak viselője a bihari székely várjobbágyok közül való 1207-ben (*Tenkeu de villa Ebey de centorionatu Sceculzaz*, 208 §.); emennek viselője szintén biharmegyei ember, még pedig „de villa *Scecul*“ (17. §.). Már most az éppen biharmegyei *Tenke* és *Betfia*, továbbá a tolnai *Tengőd* (azaz helynévképzővel: *Tengő-d*) helységek honnan kapták volna elnevezésüket, hogyha nem az ott lakó s ilyen nevű székely birtokosaikról? Mivel pedig úgy összes krónikáink, mint az oklevelek tanúsága szerint székelyek *eleinte csak Magyarország területén* laktak s ennél fogva innen kellett mai hazájokba költözniök: kétségtelen dolog, hogy a esíkszéki *Tenge-szeg*, továbbá az udvarhelyszéki *Beta*¹ vagy *Bethafalva*² és a Székely-Keresztúr mellett eső *Bethfalva* helységek neveinek keletkezését a megfelelő magyarországi emlékek nélkül nem lehet elképzelni s hogy ez a három helység a székelyeknek letelepedése előtt Erdélyben nem jöhetett létre.

Valamint a marosszéki *Ráb* pataknek csak olyan nép adhatta ezt a nevet, mely azelőtt a pannoniai *Rába* folyó mellékén lakott: éppen így a háromszéki *Fekete-ügy* (szláv neve *Cserna-voda*, németül *Schwarz-wasser*) folyó nevének létrejötte is csak a megfelelő magyarországi víznevek segítségével fejthető meg, a mennyiben ennek a „víz“ jelentésű régi *ügy* szavunknak alkalmazása kisebb folyók neveiben, szintén helyi természetű, bizonyos, földrajzilag egységes területhez van kötve. Ugyanis olyan folyó-neveket, melyek ezzel az *ügy* szóval alakultak, a legrégebb időben, az Árpádházi királyok korában, az egész Magyarország területén csakis azokon a helyeken találunk, hol a történelem tanúskodása szerint *avarok* laktak, t. i. a régi Pannoniában, vagyis a mai Dunántúlon és Horvátországban. Ezek a folyók, illetőleg víznevek a következők. Sopronmegyében *Bykig* fons 1263-ból (azaz: *Bik-ügy*, *Bükk-ügy*).³ De már Abaúj-megyében ez a folyónév szlávosan *Bykpotok*. Zalamegyében *Egrug* fluvius 1236-ból Keszthely táján (azaz: *Egr-ügy*, *Eger-ügy*).⁴ Ellen-

¹ Előfordul már 1566-ban: Székely Oklevéltár II. k. 199. l.

² Az 1627. évi Iustrális könyvben: Orbán Balázs I. k. 34. l.

³ Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár VIII. k. 52. l.

⁴ Hazai Okmánytár VI. k. 33. l.

ben Sárosmegyében *Egurpotok* 1264-ből,¹ szintígy Fogarasmegyében *Egwerpotac* 1223-ből. Ugyanesak Zalamegyében egy másik *Egrug* magna aqua 1256-ből, mely nem egyéb, mint a Szigligetnél Balatonba szakadó mai Kaposi víz.² Somogy megyében *Fyzig* 1093-ból, Koppány határában (azaz Füzügy)³ Baranyamegyében *Kengclug* (azaz Kengyel-ügy) tó 1264-ből. Veszprémmegyében *Egrug* flumen és aqua 1171 és 1181-ből.⁴ Komárommegyében *Fysis* aqua 1297-ből, a Csallóközben (azaz (Füz-ügy).⁵ *Apurig* rivus 1257-ből, a visegrádi hegyből ömlik a Dunába.⁶ Végre Horvátországban, a mai Zágráb-megye területén, a Kulpától dél felé volt *Chygorge* aqua (azaz Csigó ügye) 1242-ből, Gora vár földjeinek határában;⁷ s ennek közelében *Blagus-ugy* fluvius 1287-ből, a Brucina mellékvize Gradac táján.⁸

Abból a meglepő körülményből, hogy az *ügy* (= víz) szóval összetett víznevek kizárólag avarok lakta területen találhatók, teljes bizonyossággal következtethetjük, hogy ez az *ügy* szó, — melynek önállóan használatát a magyar nyelv története nem is ismeri — volta-képpen az *avarok* nyelvének egyik maradványa s éppen ez magya-

¹ Wenczel VIII. 95. l.

² Wenczel II. 268. l.

³ U. o. VI. 69. l.

⁴ U. o. I. 66, 77. l.

⁵ Hazai Okmánytár VI. 424. l.

⁶ Fejér: Cod. Dipl. IV. 2, 432. l.

⁷ Wenczel XI. 327. l.

⁸ U. o. IX. 457. l., XII. 464. l. V. ö. fluvius *Blagusa* 1217 és 1256-ből, szintén Zágráb megyében. Megjegyzem, hogy ennél a 10 víznévnél többet Ortvay Tivadar „Magyarország régi vízrajza“ című, roppant szorgalommal készült munkája sem tud felhozni egész hazánk területéről, olyant t. i., melynek utó-részt kéttségbe vonhatatlannál ez a „víz“ jelentésű *ügy* (*igy*) szavunk alkotná. Nem számíthatók ide t. i. az *Egereg*, *Füzegy* (oklevelekben *Fizegi*, *Fiuzeg*), *Szilvagy*, *Nyárág* (1292-i oklevélben *Naragi* folyó Borsodban) és *Szilagy* víznevek, mint a melyeknek utó részét nem az *ügy* szó alkotja, hanem *gy* képzőjük abból az eredeti *d* képzőből jésült, mely azonos értékű az *s* képzővel, mint pl. ezekben: *Nyáras*—*Nyárád*—*Nyárág*, *Szilás*—*Szilád*—*Szilagy*, *Füzes*—*Füzegy* (azaz *Füzed*), *Tövises*—*Töviséd* stb. Úgy hogy az *Egereg*, *Füzegy* stb. víznév értelme tulajdonképpen: *Egres*, *Füzes* stb. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a Szamosnak egyik mellékvize, régiesen *Egereg*, ma *Egres*, oláhosan pedig *Agris* patak nevet visel; továbbá hogy az 1292-iki borsodi *Nyárág* ma *Nyárád*; hogy a *Szilagy* mellett van *Szilás* folyó Erdélyben, a *Szilvagy* mellett pedig *Szilvás* nevű víz (1265-ben *Zylwas* Veszprém megyében).

rázza meg azt a jelenséget, hogy a régi Pannonián kívül még csak a Székelyföldön, vagyis a hun-avarok ivadékainál, található fel. Arra, hogy a régi ávar nyelv maradványának tartsuk, az a körülmény is bátorít bennünket, hogy szépen egyező párját, vagy eredeti alakját Ázsiának éppen azon a részén találjuk meg, honnan az *omguruk* — s köztük a hun-avarok — nyugot felé vándoroltak, t. i. a Thien-San lejtőin és az Orkhon, Tula, Szelenga vidékén. Ugyanis a legrégibb török nyelvemlékben, az 1070. évben ujjur nyelven írott Kudatku Bilikben, a „víz, aqua, wasser“ neve törökkül *ögü, ügi* (melyet már egy régi értelmezője a persa *áb* = víz, aqua szóval fordított) ¹; az Orkhon melléki ó-török feliratokon pedig a képzős *ügüz* alakját olvashatjuk „Fluss, Strom“ jelentéssel. ² Tehát ez, a pannoniai folyók neveiben előforduló *ügy* (víz) szó nemcsak azt mutatja, hogy annak a bizonyos háromszéki folyónak csak olyan nép adhatott Fekete-Ügy nevet, a mely előbb a magyarországi *ügy* nevezetű vizek mellékén lakott; hanem, mint az ávar nyelvnek egyik maradványa, egyszersmind bizonyosságul szolgál az erdélyi székelyek hun-avar eredete mellett is. Ha itt netalán valaki azt az ellenvetést tenné, hogy a Hunyad megyében Vajda-Hunyad vára mellett elfolyó s a Marosba szakadó *Cserna* vize is *Egrug*, azaz Egerügy nevet viselt még 1302-ben is (de már 1380-ban *Charnavyzy*-nek írták), már pedig a Székelyföld nem foglalja magában Hunyad megyét: azt mondanánk rá, hogy ez az egy nyom is a mellett tanúskodik, hogy a székelyek csakugyan Magyarországból költöztek Erdélybe; mert hiszen a Szamos, Maros és Kis-Küküllő folyók mentén 25 olyan helynevet lehet felmutatni, melyek megjelölik a *székelyek kiköltözésének útját* Magyarországból ³ s ezek közül *hat* helynév található éppen Hunyad megye területén a Maros mentén; minél-

¹ Vámbéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Innsbruck 1870., a 198. lapon.

² Radloff Vilmos: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei cz. munkájában. Jól tudom, hogy Hunfalvy P. és Budenz József ezt az „aqua“ jelentésű régi *ügy* szót nem önálló szónak tartották, hanem csak a *víz* szavunk dialecticus változatának. Én részemről ezt a megfejtést nem fogadhatom el hangtani okokból sem. A mi összehasonlító nyelvészetünkre még ma is illik Voltairenek az a híres mondása, hogy az etymologia olyan tudomány, mely a magánhangzókat semmibe sem veszi és a mássalhangzókat nagyon kevésbe.

³ Erdélyi Múzeum XV. köt. a 161—163. lapokon.

fogva az *Egrügy* víznévnek itteni előfordulása nem hogy baj volna, hanem inkább a mi állításunkat támogatja.

Sebestyén Gy. néhány helynevet azzal az állításával akar megfosztani bizonyító erejüktől, hogy azok nem magyar-székely szavak, hanem *szláv* eredetűek és szláv jelentéssel vannak alkalmazva.¹ Így a *Bágyon* névről (Fehér megyében, Velenczétől észak felé és Aranyos-zéken) azt mondja, hogy ez nem más, mint a szláv *bagno* szó, mely ezt jelenti: „mocsár.“ Én pedig azt hiszem, hogy a *Bágyon* eredetileg avar-székely személynév s a fehérmegyei *Bágyon* helység bizonyára attól a *Bágyon* nevű egyéntől, vagy őseitől nyerte nevét, a ki éppen fehérmegyei főispán, „comes *Albensis*“ volt, mint egy 1214 évi oklevél bizonyítja.² Továbbá szláv eredetűnek tartja a *Zomba* helynevet (Tolna és Marosszék), így magyarázva: „*fog*, a formája után alkalmazva.“³ Ez a *Zomba* is régi személynév s éppen a dunántúli vidékről ismerjük IV. Béla királynak egyik okleveléből, mely a szentmártoni apátság jószágait és jövedelmeit sorolja fel.⁴ Különben is egészen szokatlan dolog, hogy valamely falut „*fog*“-nak nevezzenek el; s honnan tudja S. Gy., hogy akár a tolnai, akár a szélyföldi *Zomba* „*fog*“ alakú volt? A nyitramegyei *Csejte* nevének az eredetije ő szerinte a tót *Čachtice* név. Ez az állítása sem igaz. Volf György ezt a tót *Čachtice*-t ama helynevek közé sorolja,⁵ melyek világosan magyarból vannak képezve, vagy átalakítva, mint pl. *Szilád*-ból tótosan *Siladice*, *Vásárd*-ból tótul *Vaşardice*, *Lovászi*-ből *Lovasovce*, *Csekej*-ből (már 1297-ben *Chekey*) *Čakajovce* stb. — mindannyi Nyitra megyében. Éppen így csinált a tót lakosság a magyar *Csejte* névből (mely már egy, 1366-iki oklevélben is *Csejthe*) *Čachticet*. Végre a *Szered* nevet (helységek s dűlő és patak neve) a szláv *serdo* „közép, mag“ szóval azonosítja s azt mondja róla, hogy itt „meder“ jelentésben van alkalmazva. Először is azt kérdezem, hogy valamely falu, vagy város nevének miért kell „medret, a víz medrét“ jelentenie; másodsor pedig azt, hogy a *serdo* szó melyik szláv nyelvben jelent „medret“, vagy helyesebben: be tudja-e bizonyítani, hogy a Magyar-

¹ Ethnographia IX. k. 413. l.

² Wenczel G. I. k. 135. l.

³ Ethnographia IX. k. 413. l.

⁴ Wenczel II. 13. l.

⁵ Nyelvtudományi Közlemények XXVII. köt. 186. l.

ország területén talált szláv népség nyelvében ez a szó csakugyan „medret“ jelentett? Míg ezt nem bizonyítja be, addig nem beszélhet arról, hogy a *Szered* helynevek jelentése szlávul „meder“. Különben is a pozsonmegyei *Szered* lakossága még a múlt század végén is egészen magyar volt,¹ csak azóta tótosodott el, úgy hogy ma felerészben már tót.

Továbbá azt mondja rólam S. Gy., hogy „nem vette, vagy talán nem akarta tekintetbe venni, hogy a felhozott helynevek egy része nemcsak azokban a vármegyékben található meg, a hova segítségökkel a székelyek első hazáját helyezni óhajtja, hanem az ország egyéb területein is“. És fölemlíti, hogy *Abauj* megyében is van Baksa, Deveser és Fancesal; *Bács-Bodrog* megyében Cseke és Deveser; *Gömörben* Csoma; *Hevesben* Bodon és Fancesal; *Nógrádban* Bodon, Baksaháza és Zobor; *Sárosban* Finta és Luka; *Temesben* és *Zemplénben* Luka.² Nagyon természetes, hogy az ilyen, szórványosan előforduló egyes esetekre nem akartam tekintettel lenni, mert ilyenféle kivételekre nem is lehettem s már „A székelyek eredetében“ úgy nyilatkoztam a magyarországi székelyös helynevekről, hogy „nem az egész ország területén szétszórtan és egymástól elszigetelten találjuk meg eme helyneveket, hanem . . . a legtöbb esetben csoportosan, többet egy-egy kisebb területen“. Továbbá: „Sokszor fordul elő az az eset, hogy ugyanazon nevű helységek vannak egymás mellett, csoportosan egymás szomszédságában úgy a Székelyföldön, mint Magyarország területén“. ³ Kitűnik eme szavaimból, hogy a bizonyításra felhasználható helynevektől *hármás kriteriumot* követeltem meg, t. i. hogy az illető helynevek földrajzilag, vagy topographiai tekintetben *egységes területen* legyenek találhatóak (a minő egyrészt a Duna--Dráva köze, a pannoniai dombos vidék, másrészt a Tisza, Erdély, Szamos, Maros között elterülő sík vidék); hogy továbbá ezeken az összefüggő területeken és egy-egy megye határán *igen jelentékeny számban* forduljanak elő (ki is mutattam a Dunán túl 126-ot, a Tiszán túl 68-at, továbbá Zalában 21-et, Veszprémben 16-ot, Baranyában 14-et, Biharban 16-ot, Szatmárban 13-at stb.); s hogy végre legalább több esetben találjuk meg az *azonos nevű*

¹ Korabinszky: Geogr. Hist. Lexikon. Preszburg 1786. 701. l.

² Etnographia IX. k. 414—415. l.

³ Erdélyi Múzeum XV. k. a 143. és 158. lapokon.

helyeknek egymás melletti csoportozatát Magyarországon és Székelyföldön. Meg vagyok győződve, hogy ez sokkal helyesebb kriterium, mint az, ha S. Gyula abból a körülményből, hogy Sárosban, Hevesben vagy Bács megyében is talál egy vagy két olyan helynevet, melyeknek párjai megtalálhatók a Székelyföldön, ezeket az észigelt, vagy kivételes eseteket is bizonyító erejűeknek gondolja. Mutasson fel akár az északi Kárpátok alján, akár Bács—Torontál—Temes megyék területén csak felényi számú székelyes helynevet, mint a mennyit én kimuntattam, még pedig csoportosan az azonos nevű helységeket: én készségesen el fogom ismerni, hogy ez már nyom a latban valamit! Még egyéb kifogása is van ellenfelemnek az általam összegyűjtött magyar-székely közös helynevek ellen. Azt mondja ugyanis, hogy a *Türje* és *Torja*, *Tengöd* és *Tengeszeg*, *Fiad* és *Fiátfalva*, *Bárod* és *Barót* nevek rokonsága erőltetett, vagy más szókkal: ezek nem egyeztethető helynevek, mert nem ugyanazon szó van bennök. Nagyon furesa eljárásnak kell tartanom, hogy Sebestyén az említett helynevek azonosítását erőltetettnek mondja, — éppen ő, a ki minden lelki furdalás nélkül rokonítja, illetőleg eredetileg azonosoknak tartja a magyar *szeg*, *szög* (= vég, ezekben: al-szeg, felszeg) szót az általa fölfedezett s „vég, határ“ jelentésű *szék* szóval; továbbá a török *szig* (sekély víz, gázló) — *csigir* (nyomás, út a hóban) — *csik* (szél, határ) — *cseke* (kis pénzdarab) — *csek*, *csik* (kiesinyítőképző) szókat egymással; vagy az alsó-fejérmegyei *Véza* helynevet a pozsonyi és udvarhelyszéki *Véczké*-vel s a Szered nevet a temesmegyei *Szeredistye*-vel.¹ De hát — így gondolkozik — ő neki szabad ilyesmi, másnak pedig csitt! A mi különösebben a *Fiad* és *Fiátfalva* egyezését illeti, meg kell jegyeznem, hogy a somogymegyei helység nevét a Magy. Nyelv Szótára (Czuczor-Fogarassy) szerint *Fiad*-nak és *Fiád*-nak ejtik; hogy az udvarhelyszéki *Fiátfalva*-t Orbán Balázs mindig *Fiátfalvá*-nak (többeli rövid *a*-val) írja, a Magy. Nyelv Szót. pedig *Fiádfalva* (többeli *d*-vel) kiejtését is ismeri. Továbbá a biharmegyei helység neve nem *Bárod* (rövid *o*-val), mint Sebestyén szeretné, hanem *Bárod*,² már 1291-ben így írva: *Baroud*.³ Végre egy követelelssel áll elő S. Gy. a helynevek bizonyító erejére vonatkozólag

¹ Ethnographia IX. k. 414. és 415. l.

² Ballagi Károly és Király Pál: Egyetemes földrajz, III. k. 174. l.

³ Csánki Dezső; Magyarország földr. a Hunyadiak korában, I. k. 603. l.

s azt mondja: ha ki tudjuk mutatni, hogy „van *nehány* hasonló magyar-székely helynevünk, melynek alapszava kizárólag a *székely ősnyelv sajátja* volt: a székelység magyarországi lakhelyét sokkal megbízhatóbban tudjuk megjelölni“, mint t. i. a hogyan én igyekeztem megállapítani.¹

Mit tesz ez a kifejezés: „székely ősnyelv?“ Mí lehetett a székelyek ősi nyelve? S hogyan és miről tudjuk, hogy valamely szó vagy helynév a székelyeknek amaz ősi nyelvből maradt fenn napjainkig és nem újabb keletű? Sebestyén körömszakadtáig vitatja, hogy az erdélyi székelyek a kozároktól elszakadt kabarok ivadécai s így tulajdonképpen *török* nemzetiségűek voltak. Én a hun-avarok utódainak tartom őket s így szerintem is *török* eredetűek. Nyilvánvaló tehát, hogy akár az egyik, akár a másik származtatás legyen igaz: az erdélyi székelyek ősi nyelve mindenképpen *török* volt s ennél fogva esakis a török nyelvekkel való összehasonlítás döntheti el, hogy mely szó, vagy melyik helynév való a székelyek ősi nyelvéből. Ha tehát a székelyföldi helyneveknek egyező párijait a törökség lakta területen is megtaláljuk, vagy a nekik alapúl szolgáló szót csak a török nyelvek segítségével tudjuk megfejteni: világos, hogy az ilyen szók és helynevek csakugyan a székelyeknek ősi nyelvéből maradtak ránk; s ha aztán ugyanczen helynevekre Magyarországon is rájuk bukkanunk: ilyen módon valóban biztosan meg tudjuk jelölni a székelyeknek előbbi lakhelyét. Sebestyén csak *nehány* példát kíván ebből a fajtából: szívesen szolgálok velök.

Magyarországon és a Székelyföldön:

Aracs (Somogy és Csíkszék), *Arács* (Zalában; már 1211-i oklevélben villa *Aarach*; Wenzel I. 111).

Sellye, *Selye* (Vág mellett, Baranyában és Marosszéken).

Kis- és Nagy-*Kede* (Udvarhelyszéken) és *Kegyé* (Szilágymegyében) a *d* jécsülésével.

Bodak (Pozsonm.), *Rodok* (Nyitra megye és Háromszék) helységek.

Törökök lakta területen:

Aracs helység Kis-Ázsia északnyugoti részén, Kasztamuni közelében.

Sile helység Kis-Ázsia északnyugati részén, a Feketetenger partján.

Kete helység Kis-Ázsiában Brusza közelében, az Ulufer folyócska partján.

Budak-Özü helység Kis-Ázsiában, Szivasz tartományában. A kazáni tatár nyelvben *botak* = fa-ág és folyó ága, ere.

¹ Ethnographia IX. k. 415. l.

Magyarországon és a Székelyföldön :

Tepej: predium *Tepey* és minor *Tepey* IV. Béla korából, Somogy északi részén, Kara, Vitya, Remete és Fajsz tájékán; 1213-ban *Tupej* (azaz *Töpej*).¹ *Tepej*: két hegycsúcs az Olt partján húzódó hegyszoroson Alsó-Rákos és Ürmös mellett.

Csele vagy *Cselej* helység; *Csele*, *Cselye*, *Cseje* patak; *Csele* és *Cselej* személynév.²

Kadicsfalva vagy *Kajdicsfalva* és *Kajdacs* helységek.

Sepse (Baranya m.), *Sepsi* (a Székelyföldön).

Szovát és *Szováta* helységek és egyik székely ág neve.

Csegez (már 1291-ben *Chegez*; Szék. Okt. I. 27) és *Csegeze* helységek.

Sályi nevű helységek; a váradi Regestrumban 154 §. villa *Salu*

Törökök lakta területen :

Töbej helység a krími félsziget északi részén. *Tibej* helység Krím közepén; *Tebej-basi* ugyanazon folyó partján, mint amaz, ettől észak-kelet felé. Továbbá a tör. *tepe-töpe* (domb, magaslat, csúcs, hegy) szó ilyen helynevekben: *Gömüs-Tepe* (ezüst domb), *Ak-Tepe* (fehér d.), *Jesil-Tepe* (zöld halom), mindhárom a Káspitenger dk. partján. *Zangar-Tepe* és *Csasz-Töpe* az Aral-tó túl dél felé. *Bis-Töpe* az Aral-tó túl dk. Végre Kis-Ázsiában is több *Tepe*, *Depe* nevű helység.

Csele helység Krimben a főntebb említett *Tibej* mellett. *Cselej*: egy nemzetség neve a szibériai tatároknál.³

Kadics helység Krimnek északnyugoti részén.

Sipcse helység Krimnek északi részén.

Szavat helység Közép-Ázsiában Oratepe mellett, közel a Szir-Derja könyökéhez.

A keleti török nyelvben: *csegesz* = homok, homokos talaj (Sejkh Szulejmán szótára).

A kirgizek nyelvében *šali* = bokor, csipkebokor; oszmán-tör. *csali* = tövises cserje, bokor, haraszt. Ezt az egyeztetést ajánlja az a körülmény, hogy a szatmármegyei *Sályi* falu *Csenger* mellett fekszik, mely utóbbinak neve, mint köznévi, a székelyeknél ezt jelenti: „*sűrű bokros hely*“ (Kriza: Vadrózsák, Szótár).

¹ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár I. k. 131, 217. és II. k. 23–24. lapokon.

² Jerney: Nyelvkincsek és a Károlyi család oklevéltára. I. k. 233. lap. Ide tartozik az az adat is, hogy krónikáink szerint *Chele* (azaz *Csele*) egy előkelő hunnak a neve.

³ Radloff Vilmos: Phonetik der nördlichen Türk Sprachen. Leipzig 1882. a XXV. lapon.

Magyarországon és a Székelyföldön:

Sukoró, Sokoró: völgy, rét, hegy és helység neve. Egy 1210-i oklevélben: villa *Sucorou* (Wenczel I. 100).

Bocsok, Bosok, Bozsok hegy és helység neve; *Bochok* és *Buchuk* személynév (1240. évi oklevél és váradi Regestrum 48. §.).

Kercse, Kercse-liget, Kercse-szeg, Kercsed helységek. Ez utóbbi már 1291-ben *Kercheth* (Szék. Okt. I. 27)

Csejd, Csejt Csejte helységek.

Törökök lakta területen:

A kirgizek nyelvében *sukur* = Hohlweg, azaz mély út, hegyek, vagy dombok között.

Keleti török *bocsuk* = hibás orrú, vagy orratlan ember. A kirgizben *pusuk* = tompa orrú, pisze. (Az ilyenféle jelentésű személynévek elég gyakoriak).

A keleti törökben: *kercse* vagy *kerecse*: egy bizonyos *madár* neve, melynek tollazata egészen fekete, hasonló a fecskéhez, de annál jóval nagyobb.

A kazáni tatárok nyelvében *cseje* = meggy. Ebből a *d* helynévképzővel (Cseje-d) a *Csejd* éppen úgy származott, mint pl *Füzed, Nyárad, Szilád, Almádi* és *Almágy* (t. i. *Almád-ból*). Jelentésére nézve v. ö. a *Meggyes, Meggyes-falva* helyneveket.

Végül megemlítem még, hogy annak a 2 méter magas, 11—14 m. széles *töltésnek* a nevét, mely Háromszéken a Fekete-Ügynél kezdődve, déli irányban Magyarós felé húzódik s melyet a székely nép *Homárká*-nak nevez, szintén csak a török nyelv segítségével tudjuk megfejteni. Az tökéletesen mindegy, hogy kiktől, miféle néptől, székelyektől-e vagy más előbbi lakosságtól származik-e ez a védőgátnak használt töltés; földolog az, hogy a székelyek ezt az általuk készített, vagy bár készen ott talált gátat *homárka* szóval nevezik; s hogy a *hon árka*, vagy *hun árka*, *hunok árka*, vagy *hun-árok* féle nevezeteket maga a *székely köznép nem ismeri*; mert ezek csak a litteratus embereknek etymologizáló viszketegből eredő, tudákos csinálmányai, a mennyiben azt gondolták, hogy ez az elnevezés a *hon*, vagy *hun* és *árok* szókból van összetéve. Pedig hát ez az egységes *homárka* név nem egyéb, mint a keleti törökségben használatos *komarga* szó, mely ezt jelenti: „bekerítés, földből való erődítmény, erőd, vár“ (a *komar* = körülvenni, bekeríteni

igéből) s mint ilyen a föntebb említett nevekkel, meg az *ügy* (víz) szóval együtt, szintén a székelyek ősnyelvéből való maradvány.¹

Ezzel eleget tettem S. Gy. kívánságának, és áttérhetek más dologra. Kétségesnek mondja, hogy a magyar honfoglalás korában még laktak volna *avarok a Tiszán túl*, mivel az egykorú és közelkorú írók szerint a pannoniai frank uralomnak *kelet* felől már *bulgárok* a szomszédai; s ezt a dolgot én azért nem tudom, mert nem ismerem az ide vonatkozó kútfőket.² Nagyon téved Sebestyén; mert én is jól ismerem, hogy kik és mit írtak eme Tiszavidéki bulgár uralomnak mellette és ellene s éppen e kérdés irodalmának ismerete és *argumentumainak mérlegelése* mondatta velem „A székelyek eredetében“ ezt a nyilatkozatot: „A történelem még nem derítette ki *teljes bizonyossággal*, hogy a dunai bulgárok Magyarországnak *mekkora és melyik* részére terjesztették ki *fenhatóságukat* a IX. században; de bírták légyen bár a Duna—Tisza között s a Tiszán-túlt és az erdélyi sóbányákat: annyi *egészen bizonyos* dolog, hogy *ők nem népesítették be az említett területeket*“. Ezt a nyilatkozatomat ma is fentartom egész terjedelmében, még pedig annál inkább, mert azóta is újból utána jártam ennek a dolognak s csak megerősödtem ítéletemben. Azt ugyan megengedtem s most is megengedem, hogy a bulgár fejedelmek (Krum és utódai) *kiterjesztették uralmokat* a Duna—Tisza közére (nem tudni azonban, hogy észak felé meddig), továbbá a Marosig bizonyosan, sőt talán a Marostól északra is, és bizonyos számú bulgár-szlávok át is telepedtek ide, a Dunától észak felé eső vidékekre; — azt azonban, hogy a Dunától keletre Erdélyig a IX. században, a magyarok beköltözéseig *csupán bulgár-szlávok laktak volna, avarok pedig nem*: nem bizonyította be Sebestyén Gyula s azokból a történeti forrásokból, melyeket a *mai napig* ismerünk, nem is bizonyíthatja be senki. A *jövő* pedig isten kezében van. — Igaz, hogy a Pannoniát is magában foglalt frank birodalomnak kelet felé, vagy teljes bizonyossággal szólva: délkelet felé, a *moesiai bulgár uralom* (nem pedig: csupa bulgár lakosság) volt a szomszédja a IX. században; az is igaz, hogy Krum bulgár

¹ Hogy a magyar nyelvben is a szókezdő *h* hang eredeti *k*-ből fejlődött úgy a török, mint a finn-uráli nyelvek tanúsága szerint, már régóta tisztázott dolog.

² Ethnographia, IX. k. 423—424 lapokon.

fejedelem háborúskodott a tiszántúli avarokkal, sokat leölt közülök és meghódította őket s a 814. évben, mikor Konstantinápoly ellen készült, roppant seregének egy részét *avarok* alkották;¹ sőt annak is van nyoma, hogy a frankoktól legyőzött avaroknak egy töredéke a Dunán alúl, Bulgáriába futott: de mindez még nem azt teszi, hogy egyetlen avar sem lakott a Tiszán túl a magyarok bejöveteleig. Mai történelmi ismereteink alapján tehát így fejezhetnénk ki legrövidebben a IX. századi, keleti Magyarországról való tudomásunkat: *bulgár fenhatóság avar, bulgár-szláv és másféle szláv lakossággal.*

¹ Crumus ingentem exercitum coegit, *Avaresque* et ex Selavinis cunctis ingentes copias collegit (a 814. évről: Stritter, Memoria populorum stb. II. k. 561. lap).

DR. THÚRY JÓZSEF.

A longobardok hazánkban.

I.

Pár esztendővel Attila halála után megdőlt a hunok birodalma, melynek minden dicsősége és szerenésége a nagy király nevéhez fűződött. A turáni népeknek ez az alkotása legfeljebb 80 esztendőig tartott és csupán az Attila idejére eső harmincz esztendő alatt volt igazán állami, tudniillik *puszta-állami* jelentősége. Akármilyen alakban, de *turáni* nép tette először egységessé Magyarországot.

Milyen rettenes száz esztendő az, mely a turániak ezen magyarországi első államalkotásától a másodikig, Attila szellemének elröppenésétől Baján lelkének fölesillanásáig viharzott el mai hazánk felett! A germán népeknek miesoda vergődése, száználmas és visszataszító erőlködése, a testvérharczoknak milyen szakadatlan sorozata tölti be ezt a századot! *Kezdeté* csaknem összeesik a pusztai hun és az igazán szervezett római birodalom megdőlésével; *közepé* délen már ismét hatalmas államok születését látja, s *alkonya* annyira túlsúlyra juttatja Európában a *germán* elemet, hogy a régi törvényes birodalom örökösének, a görögöknek ismét egy pusztai, az *avar* népnek támogatásában kell ellensúlyt keresniök.

A VI. század beköszönésekor Európát voltaképp két részre oszolvá találjuk. Az osztóvonal az az egyenes, a melyet a Duna torkolatától az Elbe torkolatáig s onnan Skócia legéjszakkéleltibb részéig képzelhetünk. Ettől a vonaltól délnyugatra vannak az *országok*, éjszakkéltre a *nomád-területek*.

Amott a Görög-birodalom, mely magát még rómainak nevezgeti, a keleti és a nyugati gótok, a burgundok és a frankok országa a legnagyobb. Állandóság ebben sincs. Minden forr és alakuló-, vagy átalakuló-félben van. *Emitt* még gyakoribb, egyelőre azonban zajtalanabb a járáskeles; legalább keveset tud róla a délnyugati rész,

mely magát a világ sorsa intézőjének tartja. Az osztóvonaltól a Volga egész jobbpartjáig terjedő részt rövidség s bizonyosan kényelem okáért egyszerűen Sarmatiának szokás nevezni, a mi ebben a korban már elég semmitmondó elnevezés. Ennek a Sarmatiának északi részén szlávok, a délin hunok, a keletin avarok, a Volga tulsó partján pedig kazarak, besenyők és magyarok várják a jó szerencsét, mely őket is felszínre vesse Európa történetében; a mire alig számíthatnak a szélesség 57. fokától odább éjszakra a mai Orosz-, Svéd- és Norvégországban tanyázó finn-ugorok.

Európa délnyugati oldala az árjáké, az éjszakkéleti a turániaké, az egész a barbárságé, mely csak itt-ott hagyta meg a közműveltség oltárait.

Ez a néposztó vonal az 500. év táján az Odera és Visztula forrásvidékein éppen derékban vágta ketté a *longobardokat*. Ott álltak az újabb mérkőzésre készülő turáni és árja világ kellő közepén. A végzet úgy akarta, hogy midőn módot és alkalmat nyújtott nekik az árják diadalmának növelésére, Éjszak-Olaszország megszállására, egyúttal Közép-Európában ismét intéző hatalommá tegyenek egy turáni népet, országot alapítani segítsenek az avaroknak. Ez a végzet (mert rendesen erre a névre szokás elkeresztelni a történelmi kényszerűséget) megakaszt egy igen biztosan fejlődő germán hatalmat, hogy keletről nyugatra terjeszkedve, germán állammá egyesítse a mai Magyarország egész területét. Pedig 534 táján a hun birodalom megdőlése után a főhatalomért versengő 6–7 germán nép közül ezen a földön már csak egy germán hatalom, a *gepidák* népe maradt meg. Úgyszólván egymást ették meg; csak a gótok költöztek ki önként Italiába, melynek vezetésére vágytak. Pannoniának a gótok után üresen maradt területére a gepidák akartak betelepülni, kik Erdély legkeletibb hegyeitől a Dunáig már úgyis urak voltak.

Ekkor jutott az éjszakkfelől fenyegetett keletrómaiak eszébe az európai osztóvonalknak, a longobardoknak népe. Magyarország mérlegének pannoniai serpenyőjébe őket akarták tenni, hogy helyreállítsák az egyensúlyt, melyet a mérleg dáciai serpenyőjében álló gepidák teljesen megzavartak. Így történt, hogy Justinianus keletrómai császár 534-ben Pannonia megszállására maga hitta be szövetségeseit, a longobardokat, a kik azután egy több mint harmaincz

éves háborúban véget is vetettek a gepidák hatalmának. Még sem alapítottak egységes német államot a Kárpátok tövében, hanem három esztendővel azután behívták az avarokat, szövetségesök halálának hírére mindenestül felkerekedtek s a keleti gótok által tört úton ők is Italiába nyomultak, sorsára hagyván Magyarországot, hogy Európa legklasszikusabb alkotású földén építsék föl államukat.

A longobardok tehát, ha már 491 óta foglaltak is a legéjszaknyugatiabb részekben, voltaképp csak 534—568-ig, összesen 34 esztendőig laktak vagy inkább tanyáztak Magyarországon. Egyharmadrész század mindenestre igen rövid idő egy népnek életében; de ha csak pillanatnak vesszük is, ne feledjük, hogy a vándorlások korában nem egy nép volt, mely csak ilyen pillanatnyi ideig érezte a maga hatalmát s mégis helyet vívott ki magának az egyetemes történelemben. A magukkal áldásos esőt hozó passzát-szelekről, melyek olyan állandó természetűek, jóval kevesebbet szokás beszélni, mint a pár pillanat alatt egész vidékeken végig tomboló s mindent tönkretevő orkánokról.

Midőn olyan homály borítja hazánk népvándorlás-korabeli történetének nagy részét, valóban szerencséseknak mondhatjuk magunkat, hogy a longobardok itt tartózkodásának rövid, de oly fontos idejéről két író, *Procopius* és *Paulus Diaconus* is tartott fenn részleteket. Amaz az eseményekhez, emez népe szívéhez állott közelebb. Amaz rövidebben, emez bővebben írt és azzal a szeretettel, mely Pannoniához ősei ott lakásának emlékezetével fűzte. Ennek köszönhette azt a frisséget és közvetlenséget, melylyel népe hagyományait századok múlva is elbeszélni tudta.

És ez az oka, hogy midőn ez évben az olaszok megülik a longobardok történetírója halálának *ezerszázadik* évfordulóját, ebben az ünnepben a kolozsvári egyetem is részt vesz. Hiszen ha még oly kevésbé jövünk is számításba az egyetemes történelem művelői közt; sőt ha idegen nagy nemzetek tudósai még nemzetünket és hazánkat is a népek hamupüppökéi közé sorozzák, a kiknek alig van keresni valójuk az *egész* emberiség történetében, — mégis nem egy olyan pontja van az egyetemes történelemnek, a melyet kellő történelmi világitásba helyezni csak ennek a hazának területén lehet; mert ez a föld a rajta keresztül-kasúl járó népek műveltségének, vagy inkább barbárságának nem egy emlékét őrizte meg. Közéjük

tartoznak a longobardok is.¹ Igen rövid ugyan itt-tanyázásuk ideje, mindamellett éppen elegendő volt arra, hogy megdöntsének egy megalakulófélben levő tekintélyes birodalmat s megalakítani segítsenek egy másikat. De nemesak a gepidáknak és avaroknak, hanem saját maguknak a longobardoknak történetére is némi világosságot vetnek a *hazai leletek*, ha nem rendszeres kutatásnak, hanem esetlegességnek köszönhetjük is egyiket-másikat; az pedig kétségtelen, hogy a *földrajzi*, különösen pedig *történetföldrajzi* problémákat, a mennyiben hazánk területére vonatkoznak, tényleg hazánk területén lehetne legbiztosabban megfejteni. Talán akad sorainkban valaki, a ki ezek után behatóbban megvizsgálja azokat a helyeket, hová bennünket az ünnepelt krónikásnak néha csak sejtelemszerű adatai vezetnek; különösen itt, az erdélyi részekben, az *egykori Gepidiában*, melynek különállását, okulásúl az 1330 esztendő múlva is különállásról ábrándozók számára, éppen egy, az ő népének véréből való nép döntötte meg.

Az én feladatom a cividalei emlékünnepe küszöbén a longobardok magyar- és erdélyországi tartózkodása történetének egyszerű összefoglalására szorítkozik.²

II.

A longobardok és obiák hatezeren Marcus Aurelius idejében a markomann, vagy germán-szármát háború alkalmával (167—182.) keltek át a Dunán. Vindex lovas és gyalog serege azonban Caudius vezetése alatt visszavervén őket, a megrémült barbárok azonnal követeket küldtek Aelius Bassus pannoniai helytartóhoz. A követiséget, melyhez a támadásban részes minden nép egy-egy tagot adott, Ballomarius markomann király vezette és csakugyan megkötötte a békét, melynek megtartására valamennyien megesküdtek.³

Csupán magyar krónikák említik,⁴ hogy a longobardok egy

¹ A longobardok történetére vonatkozó bibliographia Dahnnál, Paulus Diaconus, I., XI—LVI. l.; azontúl (1876-tól) Jastrownál, Jahresberichten der Geschichtswissenschaft.

² Magának Paulus Diaconusnak életéről s irodalmi jelentőségéről a Századokban (1897. 483—494. l.) emlékeztem meg.

³ Petrus Magister in excerptis de legationibus, 24.

⁴ Kézai Simon mester Krónikája, II. fejr. 3. §. Thuróczy Krón. I. 12. stb.

része Magyarország dunántúli dombos vidékein telepedett volna le. A XIII. századbéli Kézai Simon mester szerint a hunok vándorlása kezdetén „Pannoniát, Pamphiliát, Phrygiát, Macedoniát és Dalmatiát a longobárd nemzetből Sabaria (a mai Szombathely) városából származott *Macrinus*, hadviselésben tanult tetrarcha kormányozta, a ki „hallván, hogy a hunok a Tisza mellé telepedtek s országát napról-napra szaggatják, országa népével rájuk támadni félvén, követeket küldö a rómaiakhoz, hogy a hunok ellen hadi népet és segítséget kérjen, mert a rómaiak nevében parancsol vala az említett országokban“.¹

Azonban a történelem nem tud a longobárd *Macrinus*ról s a nyomban azután említett tárnokvölgyi esatáról, hol *Macrinus* és az „alemann“ *Theodorich* egyesült serege 210,000 embert vesztett volna ugyan, de visszaverték a hunokat; mint a hogy hallgat a *zeiselmaurir*ről is, hol a „longobárd“ helytartó elesett s *Theodorich* is halálosan megsebesült. Ez a chronologiai képtelenségekkel s költött nevekkal és eseményekkel megtöltött elbeszélés azonban csak mint középkori tudákos hagyomány érdemel figyelmet.

Mindenesetre van valami párhuzamosság a hunok és longobárdok honfoglalása közt. A longobárdok a hunokkal körülbelül egyidőben kerestek hazát maguknak Európa közepén. Nagyban és egészben véve az Elbe-folyó völgyén fölfelé haladtak; azokat a vidékeket, hol időnkint nagyobb nyugvót tartottak, a történetkutatás főképen *Paulus Diaconus* adatainak alapján igyekezett megjelölni.²

Úgy látszik, a longobárdok vándorlásában ismétlődik, a mi a magyaroknak déloroszországi szállásaikból való kimozdulásait jellemzi,

¹ Kézai id. h. (Szabó Károly fordítása.)

² A régibb álláspontot képviselik: *Christius*, De rebus longobardicis commentariorum liber unus, quo migrationes et bella ejus populi ante expeditionem in Italiam continentur. (Lipscse, 1730.); és *Fein*, Entwurf zu einer Untersuchung der Heerzüge der Longobarden von der Elbe nach Schweden und von dannen mitten durch Teutschland bis in Ungarn (a hannoveri Gelehrten Anzeigenben, II. Druck, I. kötet, 16. 1 Hannover, 1752.). Az újabb álláspontot kijelölik: *Virchow*, Der Weg der Longobarden. (Verhandl. der Gesellschaft für Anthropologie, 1888.); *Platner*, Über die Art der Deutschen Völkerzüge zur Zeit der Wanderung (Forschungen zur deutschen Geschichte, 1880, XX.) és a magyar irodalomban *Borovszky*, A longobárdok vándorlása. (Századok, 1885. négy közlemény).

hogy minden tovább-vonulás kettős irányban történik. Legalább ez a legkönnyebb magyarázata annak, hogy aránylag rövid vonalon a longobardok olyan szállásokra jutnak, a hová útvonal fő irányához, az Elbe vonalához szigorúan ragaszkodva, alig juthattak volna el. Ilyen kitérés, midőn a brandenburgi lápos, ingoványos vidékről keletfelé tartottak, s az Oderán túl kerestek maguknak új hazát.

Eszteendő említeni alig lehet. De valamikor 410—420. körül történhetett, hogy az Odera mentén összeütköztek egy turáni népséggel, a *bolgárral*, mely mindenestre a hunok szövetségese volt. Sőt talán éppen a Magyarországon kevéssel azelőtt (379. után) alakult hun birodalom lovasainak az Elbe völgyéig való portyázása okozta, hogy a longobardok oldalt fordultak s kierőszakolván az Oderán való átkelést, a vandakok korábbi szállásait foglalták el. A vandakok főtömege ekkor ugyan már útban volt Spanyolországon át Afrika felé; egy része azonban hű maradt az Odera és Visztula közt levő hazájához. A longobardoknak az amazonok ellen nyert győzelme, melyről Paulus (I. 15.) beszél, a vandakok leverését jelenti; Paulus maga is figyelmeztet, hogy amazonokról ebben a korban már nem lehet beszélni. A longobardok itten, Anthaiban (talán Wandhaiban) egyideig nyugodtan tanyáztak, mikor egy éjszaka hirtelen rájuk ütöttek a *bolgárok*, nagy vérontást vittek végbe, Agelmund királyt megölték, egyetlen leányát pedig fogságba hurcolták.

Ezek a bolgárok voltak a hun birodalom legéjszaknyugatibb szövetségesei. Bolgárok állandóan sohasem laktak ugyan ezen a tájon, de hiszen a pusztai népek portyázó hadai eljutottak az ocean partjaira is, mindenütt vérrel jelölvén útvonalukat. A Thietmár krónikájában említett Belegori elbemeléki helység neve szintén a bolgárok beütéseire emlékeztet.¹

A longobardok most *Lamissiót* választották királyukká. Olyan név, mely — úgy látszik — századokon át nem maradt közönyös Európa turáni népeire nézve. Hiszen kétségtelenül az ő származásának mondája éledt újra Magyarország egyik leghatalmasabb családjának, a Miczbán-családnak származása mondájában,² ha tagadhatatlanok

¹ L. erre nézve Sasinek V. Ferencznek és Gombos Albinnak Paulus Diaconusról írt tanulmányomra tett megjegyzéseit is, Századok, 1898. 168—9. és 361—3. l.

² Az erre vonatkozó irodalmat közöltem: Pallas Lexikona, XII. 624.

is az eltérések. Például, hogy a longobard monda szerint a tóba dobott hét fiú közül Agelmund csak¹ Lamissiót, a magyar monda szerint pedig az anya bűnére rájött apa valamennyit fölnevelte. Lamissio a maga nevelő apja, Agelmund, halálának megboszulására lelkesítette népét. Az első összeütközés után a longobardok megszaladtak ugyan, beszédével azonban újból feltüzeltte és győzelemre vezette őket.

A bolgárokkal való első diadalmas mérkőzésük új, nagy hadivállalatokra adott kedvet és ösztönt. De majdnem harmadfélszázadnak kellett odáig elteltie, míg Alzeko bolgár herezeg önként megjelent Grimuald longobard király előtt, hogy országában, Italiában kérjen magának s népének befogadtatást. Ezek azok, kik a beneventumi herezegségben, Sepianum, Bovianum, Isernia s más elhagyott városokban telepedtek le s kik megtanultak ugyan latinúl, de még a VIII. század végén sem felejtették el saját anyanyelvüket.

A bolgárokkal való első érintkezés vezette be a longobardoknak a turániakkal való összeköttetéseit. A hun birodalom Attila korában nemcsak elérte, hanem át is lépte az Elbe folyam középső és felső szakaszát s így a longobardok sem menekülhettek hatása alól. Mindamellet csak föltevés, hogy a hunok seregében longobardok is szolgáltak; és alig van egyéb alapja Jordanes azon állításánál (53. fejezet), hogy 462-ben Attila fia, Dinzio (Dengizik) a pannoniai Bassiana (a mai Szabács) város határait oly sereggel pusztította, melyben bardok is voltak.¹ Pedig Attila a Nibelung-ének szerint is tizenkét koronát, harmincz királyságot ajánlt fel a burgund Krimhildának; hiszen „hatalma a Dunától a Rhôneig s Rajnáig ér; az Elbétől a tengerig nines oly hatalmas király“.

S a mint arra hatottak a hunok, hogy 375. táján honfoglalásukkal hullámzásba hozván Közép-Európa germánjait, az Elbén fölfelé-haladásra készítették a longobardokat, nem is egy század múlva birodalmuk bukásával ismét továbbvándorlásra ösztönözték őket. Ha a keleti gótok, herulok, rugok és svévek a Vereczkeihágótól a Kárpátoknak és az Alpok utolsó dombjainak tövében úgy helyezkedtek el, hogy megszállva tartásuk a természettől a Po felé mutatott irányt, a longobardoknak viszont az Elbe völgyéből kilépve,

¹ Sidonius Apollinaris Panegyricusa Avitus császárhoz. (319. v.) Csakhogy e „bardores“ ugorok. Kuun, Relationes, I, 16—17.

már a Dunát kellett figyelemmel kísérniök, mely ezt az irányt keresztelte.

Bainaiából — Paulus Banthaijából — vagyis a bójok földéről, a Szudeták sziklabástyaí mögül nézték már azt a felfordulást, melyet Attila halála (453) Közép-Európában okozott. Nagyon erős lehetett rájuk nézve a kísértés, hogy az Elbe és Moldva forrásvidékeiről a Duna nyílt völgyébe lépjenek ki, de erre csak akkor gondolhattak, mikor Odoakar, Itália királya véget vetett saját hazája, Rugiland függetlenségének s 488-ban lakosainak nagyobb részét az Itáliába való áttelepedésre kényszerítette. A longobardok nem adták ugyan föl a Szudeták vidékét, s királyaik főszállása egyideig még továbbra is Csehország maradt, hol palotát is építettek királyaiknak, de hozzáfoglalták most már Klaffó király vezetése alatt a Duna mellékét, Rugilandnak legalább is Linztől Bécsig terjedő részét. Mindenesetre elég idejök maradt reá, hogy fölvegyék itt az arianus kereszténységet.

A heruloknak azonban, kik körülbelül 480 óta a Kis-Magyar-Alföldön, a Duna partjain laktak, sehogysen tetszett ez az új szomszédság; 505. táján tehát rájuk ütöttek, Rugilandból kiszorították és adófizetésre kényszerítették őket. Olyanformán képzelhetjük a dolgot — mert Paulus Diaconus és Procopius nyomán csak sejtelmekről lehet szó, nem bizonyosságról, — hogy a herulok Magyarországhoz esatolták a mai Alsó-Ausztriának a Dunától délre eső összes vidékeit, a longobardokat pedig a Morva mezejére, s onnan éjszakfelé körülbelül Olmützig hajtották. A longobardok Dévénytől — a torkolattól — Olmütz tájáig a Morva mindkét partján valószínűleg már korábban is, talán még 491-ben letelepedtek. Ez az a *campus patens*, az a nyílt mező, melyet — Paulus (I. 20.) szerint — barbár nyelven *feldnek* neveznek.¹ A feld vagy — magyarosan — föld pedig átterjed már Magyarországra is, a Kis-Kárpátokig, hol Pozsony- és Nyitra vármegyék legnyugatibb vidékeit foglalja magában egészen Szakolezáig, illetőleg a Miavka torkolatáig. A Rudava és Miava patakok völgyei vezettek a Kis-Kárpátok hátságához, a hegy-

¹ A Tisza vidéke, melyre Abel (Paulus könyveihez írt függelékében) gondol, már csak azért sem lehet, mert a longobardoknak ekkor a herulok földén keresztül kellett volna menekülniök. De meg a longobardok főtömege különben is Csehországban maradt s ez és a megvert sereg csakis a Morvamezőn élhetett egymással összeköttetésben.

ség déli kezdetén pedig a Duna mellett Dévény és Pozsony közt oly könnyen védhető szoros nyílt a Kis-Alföldre. A herulok tehát, kiket a Vág völgye felé a Kis-Kárpátok választottak el a longobardoktól, sokkal biztosabban érezhették magukat, mint azelőtt, mikor a Lajta völgye felől bármely pillanatban ki lehettek téve a longobardok részéről való meglepetésnek.

Három esztendőig nem is bántották őket s a különben is békeszerető *Rodulf* herul király csak 508-ban támadt reájuk.¹ Az ok kiesínyes volt. A longobardok híven megfizették adójukat, a melynek átvételére (Paulus szerint a szerződés megújítására) Rodulf saját ösesét küldte *Tato* longobárd királyhoz. A longobard király húga Rometrud és a herul királyfi azonban évődés közben komolyan összeszólkóztak s a nő vendégség közben orvúl leszúratta a királyfit. Rodulf, kit tétlenségéért alattvalói eddig is gyaláztak, boszúra gerjedve most háromszor is visszaütött a longobardok engesztelő követéit s háborút izent.

Valószínű, hogy seregét megosztva, az egyiket a Duna és Morva balparti szorosán, a másikat a pozsony-marcheggi mai vasút hágóján át vezette a stomfai síkra, körülbelül azon az úton, melyen 770 esztendő múlva Kun László nyomult Ottokár ellen. A defilé-hareznak ez még mindig kisebb kockázatával járt, mintha valahol Haimburg és Bécs közt a Dunán keresztül az ellenség szemeláttára kelt volna át. Az összeütközés, mint Paulus világosan mondja, a *síkságon* (in campis patentibus) történt; alkalmasint az osztrák parton, mert a haditörténelem tanúskodása szerint a Magyarország felől jövő támadásokat rendszeren a Morva jobb partján várták be: Marchegg-nél, Stillfriednél vagy Dürnkruznál. Most valószínűleg mindjárt a Morván való átkelés helyén, Marchegg-nél esaptak össze; mert oly sík volt a hely, hogy a táborában kockázó herul király fára mászatott egy embert, a ki őt a esata fordulóitairól értesítse. A esata június elején történhetett, mert a len zölden hullámozott, maguk a herulok pedig már elég melegnek találták az időt, hogy meztelenül induljanak a esatába. A herulok feje fölött fehér átlátszó felleg, a longobardok fölött pedig nehéz fekete felhő lebegett. Úgy látszik tehát, hogy a longobardok nyugaton, a dombvidék aljában álltak,

¹ Az évre nézve Wiese, Die älteste Gesch. der Long. Halle, 1877. 43. l.

a herulok pedig a felhőképződésnek kevésbé kedvező síkság közepén. Ezt bizonyítja, hogy a fán vigyázó ember a herul királyt csak akkor figyelmeztette serege bomlására, mikor már többé nem menekülhetett.

A nem remélt fordulat oly zavarba hozta a herulokat, hogy a Morvának nézték a hullámnzó zöld lenvetést és neki fohászokdakt, hogy átúszszanak rajta. A bukás keservéhez tehát még a nevetségesség is járult, mert a longobardok kedvökre vagdalhatták a kiterjesztett karokkal úszni kívánókat. Az adoma első részére vezethető vissza a hét svábbal való ismeretes évelődés. És a hagyomány frissességét bizonyítja, hogy maig forgalomban levő adoma keletkezett a lenn koczkázó király s a fán kémkedő herul között folyt beszélgetésből.¹ „Jaj herulok népe — kiáltott a futás híréért fejvesztéssel fenyegetett ör — az egek urának milyen haragját vontad magadra!“ „Talán futnak heruljaim?“ riadt reá ura. „Nem én mondtam, de magad mondtad ezt, királyom!“ felelt a szolga.

Ez a két adoma az utolsó herul király és népe magyarországi uralmának gyászbeszéde. Rodulf elesett s a győztesek kezébe került sisakja és zászlója, a bandum, melynek neve, banderiumra bővülve, utóbb nagyjelentőségre tett szert a magyar haditörténetben. Tökéletes vereségök után most már a herulok nem maradhattak a longobardok szomszédai.² Nyakrafőre menekültek szállásaikra, Rugilandba, a honnan azonban csakhamar tovább űzte őket az éhség, az inség; a Kis-Alföldön sem érezték magukat többé biztonságban. Harminezesztendei tanyázásuk után tehát összeszedvén sátorfúikat, a mi elég könnyen mehetett a világ emez egyik legtöbbit kóborló népénél, a Nagy-Alföld felé vonultak és letelepedő helyet, jó szomszédságot kértek a gepidáktól. A gepidák ezt nem tagadták meg, azután azonban annyit zaklatták őket, elrabolván feleségeiket, barmaikat, értékesebb dolgaikat, mintha mindenképpen háborút akarnának. A türelmét vesztett nép tehát átkelt a Dunán s most Anasztasios kelet-római esászártól (491—518.) kért és nyert befogadtatást Illyricumban (512). Az erőszakos barbárokat azonban nemsókára fegyverrel kellett hódolatra szorítania; azután sem alkalmazta őket sem hadi szolgálatra, sem hivatalokra.³

¹ Grimm 149. sz. meséje.

² A hadjárat Procopiusnál, *De bello Gothico*, II. 14. Paulatnái I. 20. Marcellus comes Zeusnál. *Die Deutschen*, 481.

³ Procopiusnál, II. 14.

A herulok másik része a morvamezei esata után arra a esodálatos elhatározásra jutott, hogy az őshazába tér vissza; ennek a balandjai azonban még akkor sem tartoznának reánk, ha részleteit módunk lenne megismerni. A morvamezei esatának főeredménye a herulok részére az, hogy oda kellett hagynia s a longobardok részére, hogy maga előtt nyitva találta a mai Magyarországot.

Kétségkívül üldözte is Tato a menekülő herulokat s háborgatta őket szállásaikon. Nem lehetetlen, hogy a Kis-Magyar-Alföld déli részén levő Tata vagy Totis voltakép a győztes longobard király nevét viseli; s talán úgy kell érteni a gothai kéziratban említett visszavándorlást, hogy az üldözést követő portyázás után 510-ben erről a tájról tértek vissza a mezőségre.¹ Annyi bizonyos, hogy a morvamezei esata után csak 38 esztendővel szánta el magát Tato harmadik utóda, hogy a mai Magyarország területén keressen hazát.

A győztes lethingek (Latingok) különben, hogy a longobardok uralkodó esaládját nevezték, esaládi összeköttetéseket kerestek a mai Magyarország területén tanyázó germán népekkel. Tato unokaösesének és gyilkosának, *Wachonak* ugyanis második felesége a *gepida* király leánya, *Ostrogotho*,² a harmadik pedig a legyőzött *herul* király leánya, *Salinga* volt. A gepidák a Tiszántúl s a délkeleti Felföldön, a herulok még valahol a Duna-Tisza közében tanyáztak s az utóbbiakra nézve talán némileg vigasz és békülés jele kívánt lenni, hogy az új király választása éppen az elűzött királyi

¹ A *historia longobardorum codicis gothani* (Monum. Germ. Hannover, 1878. 8.1) szerint Csehországot elfoglalván, mégis jobb hazát kerestek. Átkeltek Thracia tartományba „in Pannoniae urbis patriam suam haereditatem affluerunt“, az avarokkal sokáig hevesen harcolván, Pannoniát elfoglalták, majd pedig velök szövetségzén, 22 esztendeig laktak ott. Csak akkor hagyták azt oda, mikor Odoakar fogságba huzolta a rugiaiakat, kiknek földét most ök szállták meg s több esztendeig laktak ott. Tatonak az idejében azután „*redierunt* Longobardi in campis filda“, hol három évig laktak és csak ezután támadták és verték meg a herulok utolsó királyát. E szerint a longobardok már 488—510 ig laktak volna a mai Magyarországon, a mi geographiai és chronologiai tekintetben egyaránt képtelenségnek látszik még akkor is, ha *Tracia* helyett *Ticiat* lehetne olvasni. Ebben az időben a gót Nagy Theodorich uralma Pannoniára is kiterjedt s a Dráva és Száva közében folyton harcoltak a gepidákkal, kik már megvetették lábukat Sirmiumban és Singidunumban.

² Sokféleképen elferdített nevéről l. Dahn, *Urgesch. d. germ. Völker*, II. 572.

család egyik leányára esett. Ez a házasság, úgy látszik a morva-mezei esata után 1—2 esztendővel történt. *Wacho* (Wakes) csak úgy tehetta a maga utódává a harmadik házasságából született *Walther*t (Waltarát, görögösen Waldarost), ha megfosztja a trónhoz való jogától unokaöcsesét, *Risiulf*ot. Valami bűn miatt vádat emelt tehát ellene és száműzette. *Risiulf* a warnokhoz menekült, kiket elbemelléki szállásaikon 512-ben az őshazába visszabujdosó herulok is útbajtettek.¹ *Wacho* azonban megvesztegette a warnokat, kik agyonütötték a hontalan királyfit. Otthon maradt két fia közül az egyik csakhamar valamely betegség áldozata lett; a másik azonban, *Hildechis* vagy *Ildigis* (Ildigisal), atyjánál merészebb, atyja és nagyatyja halálának megbőszülésére fegyvert ragadt. Megveretve a szlávokhoz, majd ezek egy részével együtt a gepidákhoz futott, kik meg is ígérték, hogy segíteni fogják trónja visszaszerzésében.² A krónikaíró szerint ez adott alkalmat a gepidák és a longobardok közt való ellenségeskedésre, mely a gepidák bukásával végződött.

Wacho főhadiszállása még mindig a mai Csehországban volt, országát azonban már a mai Magyarország felé is terjesztette. *Paulus* elbeszélvén, hogy *Hildechis* a gepidákhoz menekült, megjegyzi, hogy *Wacho* ugyanakkor rontott a *svávokra*. A svávok vagy svévek ekkor tájban, úgy látszik, a Vág és Ipoly közt tanyáztak. Régóta szövetségben éltek a gepidákkal és a rugiakkal. Az árpádkori magyar oklevelek többször az osztrákokat nevezték svéveknek. El-elkóboroltak az ő területükre, sőt a Dunántúlon át Dalmáciába is. A keleti gótokat részben az ő portyázásaik kedvetlenülítették el annyira, hogy odahagyták Pannoniát s Italia felé költöztek. Kétségkívül nyitva állt tehát a svévek előtt a dunántúli dombos vidék, de főtanyájuk mégis a Vág és Ipoly közt lehetett, honnan a Nagy-Alföldre is könnyen elkalandozhattak s mint jó lovasok, jó nyilasok, el-elhajtották a Csörsz árkan túl talált gulyákat, méneseket. A rugiak megveretése után ők voltak a gepidák legtermészetesebb szövetségesei a longobardok ellen; s ők lettek a szövetség első áldozatai, midőn *Wacho* a menekülő *Hildechis* után sietett.

¹ Procopius. II. 15. III. 35.

² U. o. III. 35, IV. 27.; Menander Protektor 24.; Theophylaktos Simokatta VI 10, 8; 2, 4; 8, 13. *Paulus* I. 20. *Hildechis*t *Tato* fiának mondja.

Magának ez uralkodásnak természetéről ninesenek adataink s ninesenek a hódítás határaitól sem. A longobard birodalom súlypontja még mindenesetre a Szudeták közt volt, arra pedig nines példa a történelemben, hogy onnan egy magyarországi területet tartósan kormányozni lehessen. Szvatopluk, majd Ottokár jóval későbbi ilyes kísérlete mindenesetre meghiúsult. Ennek a hódításnak műveltség-történeti jelentősége is alig lehetett. A svév törzsu kvádok pénzeit ezekről a vidékekről ismerjük ugyan,¹ de longobárd korzakuból egyáltalán ninesenek emlékeink.

Talán igazsága is van a nagynevű Ipolyinak, midőn Besztercebánya, a Garamvidék legjelesebb városa műveltségének kezdeteiről írván,² bátran elhagyta mindazt, mit ezekről régebben Lazius és Bél Mátyás, Timon és az ő korában Kachelmann „nem kisebb elmésséggel mint valószínűítlenséggel meséltek“: egymást másolgtván mindenben, midőn a metanasta jászokról, az autochton sarmata szlávokról, vagy éppen a svév-kvádokról és gepida-gótokról mint azon hely és vidék legrégebb lakosairól beszéltek. „Kik pedig azt valószínűíleg sohasem lakták és soha nem is látták“. A lovas svévek nem hatoltak fel olyan messzire a hegyek közé s oda a longobardok sem követték őket. A germán és szláv telepítések azon a tájon többnyire későbbiek, mint ezt nemesak a leletek, hanem nyelvészeti okok is bizonyítani látszanak. A körmöczbányai sziklafelíratokról pedig, a melyek vagy a vandal silingok, vagy talán Wacho longobárd király harmadik felesége, Salinga népének eljövetelét szláv nyelven hirdetnék, kitűnt, hogy nem valódiak s hogy fölfedeztetésök előtt alig egy évtizeddel készültek.

¹ Neueck, Archaeol. Értesítő; új folyam III.

² Ipolyi a Századokban, 1868., 528—9.

A vallásügyi sérelmek történetéből.

(Főleg e század elsőfele országgyűlésein.)

(Első közlemény.)

A szabad szellem, mely a múlt század végén s a jelen elején nemzeteket forraszt egygyé a népek szabadságáért vívott küzdelemben, nem hagyhatta érintetlenül hazánkat sem. Mintegy varázsütésre nemzetünk is felébredt lethargicus álmából és kéri, sőt követeli vissza elidegenített jogait, szabadságát. Az országgyűlés volt hívatva arra, hogy a jogoknak, a szabadságnak érvényt szerezzen.

Az 1811. aug. 24-ére összehívott országgyűlésen már erős reform-törekvés mutatkozik, minek következménye ez országgyűlésnek a következő 1812. év jun. 1-én történt bezárása volt, hogy aztán 13 esztendőn keresztül össze se hívják azt.

Tehát az 1812-t követő jó évtized az absolutismus időszaka volt.

Mind hiába! Ha a korán ébredő tavaszt a nem várt késői fagy elhervasztja is, a természet rendjét megakasztani még sem fogja, mert a fák idővel újból lombot hajtának.

Az 1825. évnék is el kellett következnie. Az ez évben megnyílt és 1827-ig tartott országgyűlés méltán oly emlékezetes történelmünkben. Megindult az alkudozás nemzet és király között; majd hozzáfoghattak az alkotmány körüljárásához.

Már az országgyűlésen szóba jöttek az ország sérelmei s az ezek alapján előterjesztett kívánalmak; de a vallásügyi sérelmek tárgyalása csak a következő 1830. országgyűlésen került szőnyegre. Ezen sérelmek között pedig legfontosabb volt, leglőbb és leghevesebb vitára adott okot a következő országgyűléseken a reversálisok eltörlésének kérdése: t. i. amaz írásbeli ígéretnek érvénytelenné tétele, melyekkel a róm. katolikus papok vegyes házasság esetén előre kikötötték a házasságra lépő feleknél a születendő gyermekeknek a róm. katolikus vallásban neveltetését.

A reversálisok eltörlésére vonatkozó, e század első felében tartott országgyűlések vitatkozásait óhajtóm főként bemutatni a következőkben; de a kép teljessége kedvéért adni kívánom visszamenőleg a reversális-ügy történeti áttekintését, folytatólag pedig annak további alakulását, megjelölve a reversális-ügy mai állását is.

I.

A reversálisok keletkezése és azokra vonatkozó első intézkedések 1791-ig.

A reversálisok kérdése a vegyes házasságok kérdésével lévén szoros összefüggésben, azok keletkezési idejének kutatásánál a vegyes házasságokra vonatkozó első intézkedések tekintetbe vételével kell eljárunk.

A midőn magyarországi országgyűléseinken e század első évtizedeiben megindúl a heves harc a reversálisok miatt, az egyes szónokok azokat úgy említik, mint a melyek Mária Terézia uralkodása alatt 1768-ban jöttek gyakorlatba.

A vegyes házasságok a reformatio két első századában nem igen említetnek. A protestans egyház elnyomott helyzetéből ez nagyon könnyen érthető.

A házasságkötésnél pedig az egyház jogi szokása volt érvényben, nemesak régebben a midőn a vegyes házasságokat még csak róm. katolikus lelkész előtt lehetett megkötni, hanem egészen a legújabb időkig: az 1868. törvény megalkotásáig. A vegyes házasságoknál tehát a protestáns félre is a kánon-jog szabályait alkalmazták még 1844 után is, a midőn pedig már protestáns lelkész által kötött vegyes házasságok is törvényesek voltak.

És ha ez úgy volt a legújabb időkig, mennyivel inkább a reformatio első századaiban. Könnyen érthető tehát az is, hogy midőn a vegyes házasságok kötése meg volt engedve — a klerus kezében lévén mindaz, a mi a vegyes házasságok megkötéséhez és elbírálásához tartozik — nem sok fáradságába került az ily házasságokból származott gyermekeket saját egyházuk számára megtartani, a nélkül, hogy reversálist vettek volna a protestans féltől.

A vegyes házasságok kötése a múlt század elejétől fogva lett általánossá Magyarországon. Igaz ugyan, hogy ezt megelőzőleg is találunk vegyes házasságkötésekre, de ezek a két egyház feszültebb viszonyát tekintve, inkább a kivételes esetek közé tartoztak. Hogy pedig ez így volt, mutatja az is, hogy a vegyes házasságoknál elkövetett sérelmekről a protestánsok nem panaszkodnak a XVIII. század országgyűlésein, bár minden egyéb sérelmeiket egész részletes listákban terjesztik az országgyűlések elé. Többször panaszoznak, hogy a házasságügyek illetékes hatóságuktól elvonatnak, hogy az evangélicus házassági ügyek róm. katolikus szent-szék elé hurezoltatnak, de a vegyes házasságokról ezeken az országgyűléseken még nem tétetik említés.

Később a midőn már a vallási sérelmi ügyek felett való intéz-

kedés az 1681:26. törvényezikk alapján¹ a királyi felségjog körébe tartozott: belevegyül a protestánsok panaszai közé az is, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek vallását, szülőik akarata ellenére, a róm. kath. pap határozza meg. Így már 1721 márczius közepe táján szerkesztett folyamodványukban, melyet a gr. Koháry István elnöklete alatt összegyűlt országos bizottság elé terjesztettek a protestánsok, részletesen elősorolt sérelmeik között ott találjuk ama kívánságukat is, hogy a vegyes házasságokból születendő gyermekek vallásának meghatározása egyedül a szülőket illesse.

A vegyes házasságok tehát ekkor (1721) már közönségesek; de hogy nem sokkal ez előtt tiltva lehettek, mutatja Károly 1731 márczius 21-én kiadott rendelete (resolutio), melynek 7. pontja ezt mondja: A vegyes házasságok megengedtetnek, de csak katolikus lelkész előtt köthetők.

A protestánsok előbbeni kívánatából, hogy t. i. a vegyes házasságokból származott gyermekek vallását szülőik határozhassák meg és a Károly-féle rendeletnek eme pontjából, mely szerint a vegyes házasságokat csak katolikus pap adhassa össze: könnyen megmagyarázható a reversálisok keletkezése. A protestáns fél ugyanis természetadta jogaival élve nem egy esetben nevelhette gyermekét saját vallásában, nem sokat törődve az összeeskető katolikus pap követelésével, hogy t. i. minden gyermekét katolikussá nevelje. Az így szerzett tapasztalat megtanította aztán a katolikus lelkészt arra, hogy még a felek összeesketése előtt írásbeli kötelezvény által biztósítsa egyháza számára a vegyes házasságból származandó gyermekeket. Ez a természetes magyarázata a reversálisok keletkezésének.

A körülmények tehát oda mutatnak, hogy a reversálisok vétele Mária Terézia korát megelőzőleg: Károly uralkodása alatt szokásban volt; de a reversálisok igazi története mégis csak Mária Terézia alatt kezdődik.

Mária Terézia 40 éves uralkodása a protestáns egyház történelmében a küzdelmes, nehéz évek közé van feljegyezve. Bár a protestánsok egyenlően ontották vérüket katolikus honfitársaikkal a vész napjaiban: nem egyenlő mértékkel mért a királynő, midőn evangélikus alattvalói vallásügyöket alázatos kérvényeikben elébe terjesztették. Mert míg Károly uralkodása alatt a törvényes forma nem mellőztetett, sőt a kik túlságos erősen léptek fel a protestánsok ellen, nem ritkán kegyvesztettek lettek a fejedelemmel:² addig Mária Terézia alatt a törvényes jogaikban megsértett protestánsokat nem egyszer útasították el kérelmekkel. Mária Terézia alatt maga az

¹ A 14. pont szerint: Az ezentúl támadható vallás sérelmek és viszályok nem fegyverrel, hanem a felek meghallgatása után a király által intéztessenek el.

² Így pl. 1729-ben gr. Esterházi Józsefet (épen a mondott okból) minden katonai és polgári méltóságáról letették.

állam vezette a vallásos propagandát. A fejedelműnek emez engedékenységet a klerus, a hol csak lehetett, felhasználta saját ézeljainak előmozdítására s általánosan divatba hozta a reversalisok vételét.

A reversalisok története tehát valósággal Mária Terézia alatt kezdődik; nemcsak azért, mert ő alatta vert gyökeret, hanem mert ő engedi meg, sőt egyenesen elrendeli a reversalisok vételét.

Uralkodása kezdetén ugyan megtiltotta a vegyes házasságok kötését, de később 1768 július 16-án megengedte azokat, ha t. i. a protestáns fél reversalist állít ki arról, hogy minden gyermekét katolikus vallásban fogja nevelni. Ez az első rendelet a reversalisokra vonatkozólag, mely azoknak törvényes erőt biztosít.

A katolikus papság aztán fel is használta ezt a rendeletet a csendes térítgetés eszközeül. Úgy hogy Mária Terézia kora nemcsak a reversalisok életbelépésének, hanem egyszersmind virágzásának kora is. A vegyes házasságokat — melyek csak katolikus pap előtt voltak köthetők — ha a felek reversalist nem adtak, éveken keresztül megakadályozták. Megtörtént az is, hogy erővel kényszerítették az illető feleket reversalis adásra.

Hogy mennyire felhasználták még a legerőszakosabb eszközöket is arra, hogy a vegyes házasságból származott gyermekeket a katolikus vallásra térítsék, egy erdélyi főúri család esete bizonyítja. Gr. Bánffi Dénes leányával, Ágnessel történt meg az 1768. évben, hogy fegyveres erővel ragadták ki Bánffi Dénesné sz. Baresai Ágnes ref. vallású nő karjai közül azért, mert Bánffi Dénes gróf áttért a katolikus hitre. A szerencsétlen leány elvételét anyjától maga a királynő rendeli el, az atyai hatalom jogával indokolva rendeletét. Pedig az atya, gr. Bánffi Dénes megelőzőleg egy kötelezvényben lemondott minden apai jogáról s arról is, hogy valaha leánya neveltetésére befolyást gyakoroljon. Ezt a kötelezvényt pedig maga a királynő is megerősítette.¹

Nem kevésbé érdekes és a vegyes házasságok kérdését illusztráló a Szilágyi Ferenc által megörökített vegyes házasság története, mely br. Daniel István Udvarhelyszék főkirálybírája (református) és gr. Mikes Anna özv. br. Bornemissza Pálné (katolikus) között kötöttetett.²

A Mária Teréziát követő II. József alkotmány nélküli, de szabad szellemű uralkodása a múlt század vége felé aztán egészen megváltoztatta a létező viszonyokat.

Érezhető volt a változás vallási téren is. József mindjárt uralkodása kezdetén 1781. kiadja türelmi rendeletét, mely ha teljesen vissza nem állította is a protestánsoknak a törvényekben és békék-

¹ Egy igen érdekes értekezésben írja ezt le Szilágyi Ferenc „Értekezések a történelmi tud. köréből“ 1873. Akad. kiad. 89—132 l.

² L. Akad. Értesítő 1870. év 4. l.

ben biztosított jogait, szabadságát, de előkészítője volt az 1791. év vallási törvényeinek.

II. József nagyműveltségű szabad szelleme felismerte a reversalisokkal való visszaélés méltatlanságát. Ő tehát mindjárt az 1782. év május hó 16-án rendeletet ad ki, melyben a reversalisokat érvényteleneknek nyilvánítja. A reversalisok nem szűntek ugyan meg ő alatta sem teljesen, de oly feltűnő erőszakosságok még sem fordúlhattak elő, mint a megelőző évtizedekben.

A reversalisok későbbi történetére nézve is érdekes a megemlézésre az a házassági nyílt parancs, melyet ugyancsak II. József adott ki 1786 márczius 6-án. Ebben ő a házassági jogot reformálta s azt a bizonytalan és különféleképen magyarázható jogi felfogást, mely a tridenti decretum recipiálása által nálunk is megvolt, szabályozta. A mit tehát a magyarországi törvényhozás mai napig megtenni és kivinni előbb nem akart, majd a legutóbbi időkig nem tudott: a II. József szabad szelleme — igaz ugyan, hogy alkotmány nélkül — nyílt parancsban megtette. Az államot a házassági jog rendezésében felszabadította az egyház gyámsága alól.

Valóban II. Józsefnek sokat köszönhet az utóda, II. Lipót alatt létrejött vallási törvény is, mely a protestánsoknak új és jobb jövőt nyitott meg s ha ez őket teljesen egyenlő jogokban nem is részesítette katolikus honfitársaikkal, de a legnagyobb visszaéléseket megszüntette s reményt nyújtott a protestánsoknak arra, hogy a reversalisokkal elkövetett s más egyéb sérelmek is a közel jövőben törvényhozás útján orvosolva lesznek.

II.

A reversalisok története az 1790/1. országgyűlés után 1832-ig.

Az 1790/1. országgyűlés XXVI. t.-cikkének különösen első és 15. pontja az, a mely a vegyes házasságoknak s ezekkel összefüggésben levő reversalisok kérdésének történetére megjegyzésre méltó.

A nevezett XXVI. t.-cikk 1. §-a — miután a bevezetés a protestánsok vallás-szabadságát az 1608. és 1647. törvényes alapra helyezi — kimondja, hogy a későbbi rendelkezésekre, törvényezik-kekre, szabadalmakra, leiratokra s fejtegetésekre nem ügyelve mostantól fogva jövőben a vallás gyakorlata szabadon hagyassék, templomok, tornyok, harangok, iskolák stb. szabad használatával együtt. És annak szabad gyakorlatában senki bármi ürügy alatt semmiképen ne háborgattassék stb.

A 15. §. pedig a vegyes házasságokat szabályozza, a midőn meghagyja, hogy a vegyes házasságokból származott és származandó gyermekek — mely házasságok mindig katolikus pap előtt köten-

dők -- ha az atya katolikus lenne, annak vallását kövessék, ha pedig az anya lenne katolika, akkor a fiú gyermekek atyjok vallását „követhessék“.

Ha e két pontját elolvassuk az 1791. XXVI. t.-eziknek, azonnal szemünkbe ötlük, hogy míg az első §. a múlt idők emlékeit egy tollvonással akarná eltörölni, megadva a protestánsoknak azt, a miért ők csaknem három századon keresztül küzdöttek, addig a 15. §. a vegyes házasságok kérdésének olyan megoldását iktatta törvénybe, melylyel a katolikusoknak jókora előnyt biztosított s elsőbbségét ismerte el a többi vallásfelekezetek fölött. A „követhessék“ kifejezés pedig a reversálisok további gyakorlásához engedett utat, mert azok használatát ez országgyűlés nem tiltotta el.

A reversális ügye az 1790/1. országgyűlésen még nem is került felszínre, mert ez országgyűlésen a protestánsoknak számos a reversálisoknál sokkal előbb való sérelme várt orvoslásra.

Az 1790/1. év XXVI. t.-ezikk ismert 15. §-ának amaz enyhe kifejezése tehát, mely csak épen megengedi a gyermekeknek, ha apja protestáns, hogy apja vallását „követhesse“, olyan engedmény volt a katolikusoknak, mely mellett ők a Mária Terézia által gyakorlatba hozott, de az 1785-ben II. József alatt eltörölt reversálisokat ismét érvényre emelhettk egy kis magyarázattal. Ez a kis magyarázat nem is késett, mert mindjárt az 1792. évben Ferencz trónra lépése után három hónappal egy helytartói rendelet már érvényesnek magyarázza és nyilvánítja a reversálisokat; sőt azt is elrendeli, hogy ha a protestáns atya reversális-adás esetén vonakodnék gyermekét is a katolikus vallásban nevelni, akkor azok szüleiiktől élvezhetők, hogy a katolikus vallás elvei szerint neveltessenek. És a kiadott rendeletet meg is tartották a katolikusok, mert egymást követték az erőszakoskodások a protestánsoktól vett reversálisok alapján s ama rendeletek oltalma mellett. Reversálisokat kieszközölni pedig könnyű volt a katolikus papságnak, mert az 1791. XXVI. t.-ezikk 15. §-a a vegyes házasságok megkötését kizárólag az ő kezökbe tette le. Igaz ugyan, hogy ezt a törvény csak úgy közbevetőleg mondja ki s a házasságnak érvényessége nem volt a katolikus pap funkciójához kötve; de mégis a nevezett §. egész világosan a katolikus pap elé rendeli a vegyes házasságokat. Fel is használták aztán a katolikus lelkészek a törvény eme kedvezését a reversális alatt álló protestáns apák gyermekének a róm. katolikus hitben való megtartására. A reversálisok történetének a Mária Terézia idejéhez hasonló második virágzási kora volt az 1790/91. rendelkezést követő idő.

Ama rendelet ellen, melynek védelme alatt a reversálisok s ezzel kapcsolatos erőszakoskodások mindinkább felzavarták a családok békéjét és egyetértését, a protestánsok csakhamar a rendelet

kiadása után panaszt emeltek a fejedelemmel. A fejedelem meg is ígérte a sérelmek orvoslását s a rendeletet, melyet (mint mondotta) tudta nélkül boesított ki a helytartó-tanács, visszavonta. De azért a reversalisok miatt való zaklatásoktól ezután sem szabadultak meg a vegyes házások. Így aztán a protestánsok számos sérelmököt, melyeket rajtok az 1791. XXXVI. t.-czikk ellenére elkövettek, az 1796. országgyűlés előtt újra összeírták s 1798-ban ő felsége elé terjesztették orvoslás végett.¹ A sérelmek között, melyeket 60 ívnyi terjedelemben terjesztettek fel ő felsége elé — ott volt az is, hogy a vegyes házásokat a katolikus papok reversalis nélkül nem adják össze.

Hiába volt minden újabb és újabb panasz, mert orvoslást nem nyertek a kérelmezők; a sérelmek pedig mindegyre szaporodtak, úgyszintén a helytartó-tanács által kiadott „intézmények“ is, melyek a katolikusoknak a reversalisokkal és egyébképen is elkövetett sérelmes eljárását csak helyeselték és azoknak kedveztek.

A protestánsok összes erejüket latba vetve — a nyolcz kerület együttes conventjéből intéztek kérelmet a fejedelemmel, a nádorhoz. A folyamodványt külön választott követek által küldték és terjesztették a király elé az 1818. majd az 1823. évben. Kérelmeiben előadja a két protestáns egyház, hogy az 1790—91. XXVI. t.-czikk a kormányiszéki „intézmények“ által minden szakaszában megsértett. Épen ezért kérik ő felségét, hogy az eddig kiadott „intézmények és resolútiók“ megvizsgálást, számtalan sérelmök gyökeres orvoslását s a XXVI. t.-czikk betűszerinti megtartását eszközölné.

A mikor pedig eme kérelemmel járulnak a protestánsok fejedelmök elé, nem is annyira kegyért folyamodnak, mint inkább az 1790—91. XXVI. t.-czikk 22. §-ának érvényben fentartását kérik, a hol világosan ki van mondva, hogy Magyarországon a törvényhozás, eltörlés és magyarázás a fejedelem és országgyűlés együttes joga. De kérelmök ez alkalommal sem sokat használt a protestáns ügynek, mert sérelmeik újból orvosolatlanul maradtak, legfeljebb némi ígéreteket nyertek.

Jött az 1825. országgyűlés és ama nagy politikai reform-eszmék, melyek gr. Széchenyi István fellépésével egy új időszaknak hozták el hajnalát. Az új szellem ébredése a protestánsoknak is reményt nyújtott, mert ők mindig megíngathatatlan bajnokai voltak a nemzet alkotmányos jogainak és szabadságának; méltán várhatták tehát a nemzet szabadszellemeű fiainak rokonszenvét és ezzel együtt a jobb jövőnek kezdetét. Úgy is volt. Ez időtől kezdve a szabadelvű eszmék hívei valláskülönbség nélkül nem mulasztották el a protestánsokat törvényes jogaik biztosításában támogatni.

¹ Az országgyűléshez azért nem folyamodtak, mert attól (a katolikus klerusnak 1791. évben a fejedelmi leirat törvénybe iktatása ellen intézett heves támadását ismerve) nem sokat remélhettek.

Az 1825—27. országgyűlésen ugyan még nem kerültek elő a protestánsok sérelmei, de legalább magán-értekezletekben előkészítették a tárgyat a legközelebbi országgyűlésre.

Biztató remények közt várták tehát a protestánsok a legközelebbi 1830. országgyűlést. A két testvér-egyház már azt megelőzőleg 1829-ben külön elnöki levelekben szólította fel a protestáns egyház előkelő világi férfait sérelmeik előadására a közelgő 1830. országgyűlésen. A megváltozott viszonyok mellett a protestánsok ily előkészületeinek biztató reményt nyújtott az 1830. országgyűlésre felküldött több megyei követnek útastítása is, mely a protestánsok sérelmeinek orvoslását, különösen pedig az oly sok viszályt előidézett reversalisok eltörlését kívánta.

Így került az 1830. országgyűlés végén a törvényhozás elé a vallás kérdése először e század folyamán.

A vallási sérelmek orvoslásának, különösen pedig a reversalisok eltörlésének indítványát az alsó táblán Nográdmegye követte tette meg s a rendek nagy többsége helyesléssel fogadta. A vallási sérelmek orvoslása a nemzeti sérelmek és kívánatok közé vétetett fel.

Majd a főrendek elé került a karok és rendek által felkarolt vallásügy, de itt aztán meg is tört a nemzet akarata, mert a főrendek a legközelebbi országgyűlésre kívánták halasztani e tárgyat.

A karok és rendek előtt pedig sokkal fontosabb és sürgősebb volt ez ügy, mintsem hogy ilyen válaszzsal megelégedhettek volna; mivel azonban az országgyűlés vége-felé járt már s az idő rövidsége miatt különben sem lehetett volna e tárgyban egységet eszközölni: kénytelenek voltak az elhalasztásba beleegyezni.

Ez volt az első lépés a vallási sérelmek és a reversalis-ügy tárgyában, melyek aztán a következő országgyűléseken, különösen pedig az 1832—36. és az 1839—40. országgyűlésen oly hosszas vitatkozásokra adtak alkalmat.

III.

A reversalis ügye az 1832—36. országgyűlésen.

A két protestáns egyház várva-várta már azt az időt, a midőn a három évtized alatt megsokasodott és szinte elviselhetetlenné vált sérelmek orvosoltatni fognak. Az 1830. országgyűlés lefolyását, különösen pedig a karok és rendek akkori hangulatát ismerve, bízva néztek a legközelebbi országgyűlés elébe.

De más részről ismerve a katolikus klerus magatartását s nem felejtve azt sem, hogy a főrendiház nagyon is a főpapság szellemében bánik el a vallást illető kérelmekkel, a protestánsok mindent elkövettek, hogy a legközelebbi 1832—36. országgyűlésre a vallásügy sikeres megoldását előkészítsék.

Épen ezen czélből jöttek össze a két testvér-egyház illetékes férfiai az 1832. év november havában báró Prónay Sándor közfőfelügyelőnél arról tanácskozándók, „mi módon lehessen a két testvér-egyház halmozott sérelmeinek orvoslását czélszerűen előmozdítani?” A tanácskozás közben két vélemény merült fel. Az egyik rész ugyanis azt indítványozta, hogy folyamodjék a két testvér-egyház az országos rendekhez s e czélből Péchy Imre hét személyes táblabíró fel is olvasta munkálatait; de a többség a másik véleményhez csatlakozott, mely szerint a sérelmek orvoslását a törvényhatóságok útján sürgesse a protestans egyház; az indítványt pedig megyei követ által tétesse meg. De abban mindnyájan megegyeztek, hogy az eddig követett eljárás helyett bármely más útát és módot meg kell kísérteni, hogy a vallás ügyét valahára megoldáshoz segítsék.

Az 1832. év december 16-án nyílt meg az országgyűlés Pozsonyban. Az országgyűlés protestans tagjai mindjárt a gyűlés megkezdése után tanácskozást tartottak Gyürky Pál főispánnal a protestansok vallás-sérelmei előterjesztése ügyében s azoknak előterjesztését, mint a lelkiismeret szabadságának ügyét, Biharmegye katolikus követe Beöthy Ödön vállalta magára.

A múlt idők történeteiből okult protestans férfiak még most is félték minden bekövetkezhető szerencsétlenségtől, mely a sérelmek tárgyalása által felekezetöket érheti. Komoly előterjesztéseikkel kérve intették Beöthyt, hogy hagyjon fel indítványával mindaddig, míg a kor szelleme meg nem érleli az ügy győzelmét. De Beöthy a kor szellemét is elég előrehaladottnak vélte, a főpapság kérését és fényes ajánlatait sem véve tekintetbe, egyedül belső meggyőződésének s megyéje útasításának engedett s 1833. jan. 9-én megtette indítványát. „Beszéde (mondja Kölcsey országgyűlési naplójában) férfiasan szép vala, az az szép, erős és merész. Említette a bécsi és linezi szerződéseket; rövid pillantást vetett a Mária Terézia korára; a II. József által hirdetett türelmet (minthogy az a tartozott teljes vallás-szabadság csekély pótléka vala) sértésnek vevé; majd általment a kérdéses törvényezikkelyre s annak sok rendbeli megrontásáért panaszkodott. Végre kérte a kerületi rendeket, küldenének ki egy bizottmányt a sérelmek megvizsgálására és szerkesztésére. Harsogó „éljen“ követé e beszédet s higyjétek el (jegyzi meg Kölcsey) ez országgyűlés folytában az „éljen“ ily méltólag egyszer-egyszer nem harsogott“.¹

Két követ kivételével egyhangú helyesléssel fogadták Beöthy beszédét s kirendelték a bizottmányt, mely minden felekezeti szűkeblűségtől ment törvényjavaslatot készítsen. A törvényjavaslat csak-

¹ Kölcsey Ferencz minden munkái II. kiad. VII. k. 44 l.

hamar elkészült s febr. 4-én került a kerületi ülés elébe. A kerületi ülés a javaslatot csakhamar egyhangú helyesléssel fogadta, csak néhány káptalani követ szólt ellene. „Ebből vívás lett — mondja Kőlesey — s nem vívás a rómaiak és protestánsok közt, de vívás a római papság s a római egyházhoz tartozó világiak közt. Mily változás! Mikor a linezi békét s a bécsi szerződést még vérrel kellett kiküzdeni, ki merete volna jövendőlni, hogy 1833-ban a magyarországi gyűlésen a Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg a Pázmán hitének sorsosai érettek egymással vetekedve szólnak“.¹

A kerületi üléstől febr. 20-án érkezett a vallást tárgyazó üzenet az országos ülésbe. A törvényjavaslat 12 pontja között legelső helyen állott a reversalis eltörlését indítványozó szakasz.

A törvényjavaslat mellett az országos ülésben is aránytalanul nagy többség állott; mégis a legjelesebb szónokok közül többen részt vettek a vitában. Részint azért, hogy a káptalani követek ne maradjanak ezáfolatlanul, részint pedig azért, hogy a nagyközönség is tudja és értse, miszerint ott nem a katolikus vallás jogainak korlátozásáról, hanem a lelkiismereti szabadság megvédéséről van szó. Hadd győződjék meg mindenki, hogy a törvényjavaslat célja nem más, mint lerontani ama válaszfalakat, melyek a haza fiai között három századon keresztül fennállottak; megszüntetni valahára azokat a viszályokat, melyek a haza fiai közt annyiszor megújultak a különböző vallások egymáshoz való viszonyának igazságtalan szabályozása miatt.

Mint a kerületben, úgy itt is, minden protestáns hallgatva ült — mondja Kőlesey — s az egyháziak saját hisorsosaikkal víváznak. És mondhatom nektek, szép nyilatkozatok történtek, mik Európa legvirágzóbb népének is dicséjül fogtak volna szolgálni. Vetekedve keltek fel a követek egymásután; vetekedve mondták el a legtisztább, legjózanabb, a felekezetek közeledését leginkább segítő gondolatokat. *Mondom nektek, olvassátok a mai ülés napkönyvét, nemcsak szorgalommal, de tisztelettel.* Az szép örökség leszen a maradéknak, melynek segélyével valaha a hazafiak közt három század óta fennálló falakat le fogja ronthatni. Uraim! Isten a bizonyosságom, e lerontás idejét megérni szeretném. Álmaim egyik legszebbike teljesebben be s mi vígan taposnám az iszonyú romot! Mint zengeném meg a nemzeti nagy egyesület szent ünnepét! Azonban jól tudom, ennek megérését nekem a sors engedni nem fogja. Hagyján! Az már annyit nem engedett nekem s még annyit nem fog ezután is engedni, hogy megtagadását újságnak nem nézhetem. De eljön az idő; el kell egyszor az időnek jönnie, midőn egy boldo-

¹ Kőlesey Ferencz minden munkái VII. k. 91 l.

gabb ember nyoma, ha e sorokat olvaasa, csodálkozni fog, az író t valami után forró vágygyal, de remény nélkül, epedni látván, a mit ő legközönségesebb, legtermészetesebb dolognak tart.

Reversalisok tehát nem lesznek; a egyes házassági magzatok atyjok vallását fogják követni, ha t. i. az, a mit ma a karok végeztek, a főtábla praelatusaiban s majd az udvarnál győzhetetlen akadályokra nem talál¹.

Kölcseynek itt idézett sorai világos képet adnak a 1832—36. országgyűlés hangulatáról. Ő arra inti a „maradék“-ot, hogy ne csak szorgalommal, de tisztelettel is olvassa az 1833. országgyűlés naplókönyvét. És valóban az a tisztelet ébred föl az olvasóban s amaz idő lelkes eszméit újra éli, ha az 1832—36. országgyűlés vallásügyi vitatkozásait olvassa.

Én sem gondolom, hogy az országgyűlésről a vallásügyi sérelmek s azok között az előtérbe tolt reversalisok kérdésének igaz képét adhatnám másképen, mintha a két táblának a vallás tárgyában tett üzenetváltásait és vitatkozásait felmutatom.

Hogy a reversalisokkal elkövetett sérelmek az 1832. országgyűlés idejében a legsúlyosabb sérelmek közé tartoztak, világosan mutatja az alsó táblának a főrendekhez küldött első üzenete a vallásügy tárgyában. Ez üzenetét a 15. ülésből, tehát az országgyűlés elején küldik fel a főrendekhez; bőven indokolják ebben a törvényjavaslat egyes pontjait is, miután már a bevezetésben kifejtették álláspontjukat, melyre helyezkedni kívánnak.

Üzenetöknek minket közelebből érdeklő része ez: A bevezetésben hangsúlyozzák, hogy az állandó egyetértés az ország erejének és hatalmának talpköve. Ennek eszközlését ezélozzák felséges országglónk dicső eleji a bécsi és linezi békekötésekben, a melyeket törvénybe is iktattak. A hosszas vizsgálkodás után ugyanesak a békét ezélozta az 1790—91. XXVI. t. ezikk is.

Egy nemzet valóban csak úgy lehet boldog és állandó egyetértésben, „ha jussai teljes épségben megtartatnak“ s ha törvénybe gyökerezett igazságok kívánalmait teljesíttetnek. Mindezt tudva és ennek igazságát érezve, el nem hallgathatják a karok és rendek a vallási sérelmek orvoslását ezélzó indítványaikat s az alkotott törvényjavaslatok fölterjesztését. Tekintsék azt akár úgy, mint az embernek legszentebb „jussait“, akár pedig úgy, mint a mely a hon nagy részének érdeke, végre, akár úgy, mint a bécsi és linezi békekötéseken alapuló 1790—91. XXVI. t. ezikk sértései. A vallás-sérelmek közt pedig első helyet foglalnak el a reversalisok — folytatja az üzenet — „vagyis, a születendő gyermekeknek mely vallásban való neveltetések iránti kötések“.

¹ Kölcsey minden munkái VII 93—94 l.

Hogy miért sérelmes a reversalisok vétele, a következőkben indokolják meg a karok és rendek: Sérelmesek azért, mert azoknak vétele a bécsi és linezi békekötésekbe és az 1790—91. XXVI. t.-ezikkbe ütköznek, a mely békekötések és azokon alapuló törvények „a másra terjeszthető önkényt kirekesztik“. De aztán megfosztják a reversalisok az érett korba jutott gyermeket természetes és törvényes jussától, hogy t. i. meggyőződése és belátása szerint a legjobbnak ismert vallást követhesse. De az atyai szív „hajlandóságával“ sem egyezik a reversalis, mert az atya olyannak követésére kényszeríti ez által fiát, melyet önmaga különben nem gyakorol. Továbbá a reversalisok nemcsak a házasság elhúzása, halasztása által idéznek elő zavarokat, de morális kényszerítésre is alkalmat adnak. A házasúlandó felek szívök ingere miatt szentebb kötelességökről mámorukban elfelejtkeznek, kevés idő múlva keserű bánkódást és elégedetlenséget szűl az a házassági frigy, mely tulajdonképpen e rövid és nyomorúlt földi élet boldogítására van alkotva.

Ezen okoknál fogva, de még azért is, mert a Mária Terézia által gyakorlásba hozott reversalisok 1785. II. József alatt már tökéletesen eltöröltettek és csak az 1792. esztendőben kelt felsőbb „intézetnél fogva“ tehát a törvény ellenére állanak fel, — kéri a reversalisok eltörléséhez a méltóságos főrendeknek beleegyezését. Az említettek kivül, sok félreértés megszüntetésére s a rég időtől óhajtott békének tartós megállapítására is elkerülhetetlen nemcsak az említett reversalisok megszüntetése, hanem az is, hogy más országok példájára, „törvényeink lelkével s korunk kívánatával egyezőleg“ törvény által megállapítsuk, hogy minden gyermek atyja vallását tartozik követni érett koráig, a mikor szabadságában áll „meggyőződéséhez képest ama vallást választhatni, mely önön belátása és meggyőződése szerint, lelki nyugalmát eszközli s így legfőbb boldogsága elérésére legalkalmasabb“. Csak így lesz elkerülhető az, hogy a legszentebb szülői jogokat a szelid keresztény vallás ürügye alatt eltiporják; így lesz elkerülhető, hogy a jegyestől összekelése előtt jegyese, vagy azután a férjtől szerető neje elvételessék és más kezére bízzák. El lesz fojtva az ily törvény által a külön vallásban nevelt testvérek között a (bár eltakart) de sokszor feljajduló viszálykodás csírája. „Részeseülni fog az által a haza valahára a más országokban a westfaliai béke óta helyreállt egyetértés óhajtván várt boldogságában“.

A főrendek a választ a karoknak a vallási sérelmek ügyében fölterjesztett üzenetére, 27-ik üléséből adták meg. És pedig (a főpapság befolyása következtében a főrendek tábláján) nem kielégítően a karokra nézve.

Válaszukban, rövidre fogva, a következőket mondják: Úgy látszik a főrendeknek, hogy kettős a karok és rendek kívánsága.

Még pedig: 1) a törvénytelen vallási sérelmek megszüntetése, 2) minden további „balmagyarázat elkerülése végett, a törvény némely részének bővebb magyarázása, némely részének pedig módosítása“. Majd hivatkozva az 1827. III. czikkely által is megerősített sark-törvényre, azt mondják, hogy „a méltóságos főrendek teljes őszinteséggel megvallani kénytelenek, miszerint a többször felhozott vallási tárgynak ez alkalommal rendkívüli fölvetelét sem a fennálló világos törvényekkel, sem az eddig gyakorolt törvényes szokással, sem pedig a t. karok és rendek által tanácskozásaikra nézve önként megállapított és több ízben kijelentett sorral összeegyeztetni nem tudják. Ezért (nehogy a midőn felsorolt sérelmeket orvosolni akarnák, valamely sark-törvénybe ütközzenek) még most azok tárgyalásába nem bocsátkoznak; hanem tanácsosabbnak tartják, hogy e tárgy egész terjedelmében, az eddig gyakorolt szokás szerint, inkább a legközelebb kinevezendő országos küldöttség elébe útasíttassék. Nem a dolog késleltetése miatt (mit a méltóságos főrendek sem kívánnak), sőt inkább a bővebb megfejtés és csendes lélekkel való megfontolás czéljából, indítványozzák ezt; és még azért is, mert ama sérelmek orvoslása és a kérések teljesítése ez úton még sikeresebben és gyorsabban fog előmozdíthatni.

Remélik a főrendek, hogy elhatározásaikat vezérlő okok törvényes voltáról a karok és rendek is meggyőződnek s abban megnyugosznak.

A rendek táblája azonnal átlátta, hogy a főrendek eme válasza egyértelmű a felterjesztett sérelmeknek újból való elhalasztásával. Pedig hogy a régóta sajtó sebeket valahára orvosolni kell, azt az alsóház igazán érezte. Nem is késett csakhamar a főrendi válasz vétele után egy második üzenetben sürgetni a vallási sérelmek tárgyalását. Második üzenetök rövid tartalma a következő: Felette váratlanul vették a karok a főrendek válaszát, melyben ők — a helyett, hogy a „szokott mód szerint“ czikkelyenként vették volna tárgyalás alá a karok üzenetét — megelégedtek némely általános és formyszerű észrevétel közlésével és azzal, hogy (bár üzenetöknek mind igazságát, mind magas czélját elismerik) az országos küldöttség elé útasíttják. Határozottan kijelentik ezzel szemben s erről a főrendeket is egész őszinteséggel értesítik, hogy a szóban lévő tárgyat az eddigi törvényes szokás szerint bármely néven nevezendő küldöttség mellőzésével a főrendekhez visszaküldik. És semmi módon nem egyezhetnek bele „jogaikhoz való hív ragaszkodás miatt“, hogy a bizottság rostálása alá bocsássák a dolgot; nem tehetik ezt, már az ügy sürgős voltánál fogva sem.

Egész bizalommal felszólítják tehát a méltóságos főrendeket, hogy „a szokásos viszonyos és kölesönös tiszténél fogva“ a vallási tárgyban tett üzeneteket czikkelyenként felvenni és ama magas czélú tárgynak ő felsége elébe való terjesztését siettetni méltóztassanak.

A főrendek eme második üzenet után csakugyan pontonként vették tárgyalás alá a vallásügyi felterjesztést és 39. ülésükből megtárgyalák válaszukat, melynek tartalma körülbelül ez: Bevezetésökben említik a főrendek, hogy nem a dolog halasztása miatt óhajtották ők a vallás tárgyában tett üzenetét a karoknak és rendeknek az országos bizottság elé útasítani. Hogy pedig ők valóban késleltetni nem óhajtják e tárgyat, most azzal bizonyítják, hogy a karok és rendek kívánságának megfelelőleg pontonként vették azt tárgyalás alá. Fel- említik tovább, hogy ők „a szokásos viszonyos és kölcsönös tiszteletet“ mindig szem előtt tartották és még az által sem óhajtották azt megsérteni, hogy a szóban lévő vallási tárgyat előbb az országos bizottsághoz akarták küldeni. De viszont kéri a karokat és rendeket, tartsák meg ők is a régi szokást, hogy a régi usus megszegése esetén ne legyenek a főrendek sem feljogosítva arra, hogy eltérjenek a megszokott eljárási módtól. Reményöket is fejezik ki, hogy a karok és rendek jövőben a régi szokás által megállapított útat fogják követni akár az országos sérelmek, akár pedig más fontosabb tárgyak szerkesztésében, mert minden újítás csak a tanácskozások gyors menetét késleltetné.¹

Ezeknek előreboesátása után a főrendek némely keményebb kifejezéseket és „principiumokat“ megjegyzés nélkül mellőzve áttérnek az egyes pontok tárgyalására.

Mindjárt az első, minket közelebről érdeklő pontját az üzenetnek a főrendek két részre osztják; mert abban egyrészt sérelmek orvoslásáról, t. i. a reversalisok megszüntetéséről van szó, másrészt pedig az 1791. XXVI. t.-ezikk 15. §-nak megváltoztatásáról, t. i. hogy a karok és rendek indítványa szerint jövőre minden gyermek apja vallását kövesse.

A szóban lévő pont első részére, t. i. a reversalisok sérelmének megszüntetésére vonatkozólag kijelentik a főrendek, hogy „mennél szorgalmasabban fejtegetik és fontolgatják a kérdéses reversalisokat tárgyzó rendszabályokat és azokkal kapcsolatban lévő egyéb körülményeket, annál inkább meggyőződnek, hogy a reversalis-féle kötelezvények — mint bármely más egyességek — mindenkor folyamatban voltak, mivel azok sem az 1791. XXVI., sem más törvény által el nem töröltettek. Így tehát törvényelleneseknek nem is mondhatók. Igaz ugyan, hogy II. József császár eltörölte Mária Terézia ama rendeletét, mely szerint vegyes házasságokat reversalisok nélkül nem volt szabad összeadni; de hogy az önként adott reversalisokra a II. József rendelkezése nem vonatkozott, azt az ő uralkodása alatt s azóta is folyton szokásban lévő reversalisok világosan bizonyítják.

¹ Azért hangsúlyozzák ezt, mert a rendek a dolog sikeresebb elintézése miatt ez országgyűlésen nem az országos sérelmek közt, hanem külön felíratban sürgetik a vallási sérelmek orvoslását.

Jóllehet tehát ő császári kir. főhercegsége és a méltóságos főrendek semmi sérelmet a dologban nem látnak és a kérdéses reversalisokat a törvénnyel ellenkezőnek el nem ismerik, még is az óhajtott egységre nézve az első lépést megteszik, a midőn beleegyeznek abba, hogy az ezután kiadandó reversalisok „kötelező erő nélkül valóknak kijelentessenek“. De az eddig kiadottakat — feltéve, hogy azok teljes szabadsággal lettek kiszolgáltattva — teljes erőben fenn akarják tartani.

Mivel pedig hazánkban az eljegyzés a szülők beleegyezése nélkül is megengedhető — nehogy a reversalisok megszűnésével fiatalabb személyek első felhevülésekben oly házasságra lépjenek, melyet később megbánnak — szükségesnek itélik, a méltóságos főrendek, hogy ennek utána a vegyes házasságra lépni kívánók összekelése a 18. esztendő korig csak a szülők megegyezésével történhessék.

A mi azután a kérdéses pont második részét, a karoknak és rendeknek ama kívánságát illeti, hogy t. i. az 1791. XXVI. t.-ezikk módosításával minden gyermek apja vallását kövesse 18 éves koráig, a mikor aztán szabadon választhasson magának vallást, ebbe a méltóságos főrendek bele nem egyezhetnek. Mert bármiképen tekintik is a főrendek a karok és rendek kérelmét támogató indokokat, azokat nem találják olyanoknak, a melyek alapján a bécsi és linezi békekötéseken alapuló és rendek által is sark törvénynek elismert 1791. XXVI. t.-ezikk módosítását szükségesnek tartanák. Ugyanazért ő cs. és kir. főhercegsége és a mélt. főrendek a javasolt módosításba meg nem egyeznek“.

A küzdelem tovább folyik, mert a rendek a felsőház ez utóbbi válaszával sem elégedtek meg s ki is fejezik legközelebbi újabb feleletökben, hogy minden törvényes jussaikhoz és szokásaikhoz, mint eddig, úgy ezután is szorosán ragaszkodnak; azokat teljes épségben, híven fentartani kötelességöknek ismerik és azt teljesíteni rendfihetetlen szándékuk. Hiszen annyira szembeűnő az izenetökben foglalt elvek igazsága, hogy a mélt. főrendeknek azokhoz való beleegyezését tökéletesen remélik. A mi pedig az említett, de meg nem jelölt principiumokat és kemény kifejezéseket illeti, arra megjegyzik, hogy a rendek izenetöket „a dologhoz mért szavakkal“ írták és bármint vizsgálják is azt, kemény kifejezéseket abban nem találnak.

Attérve az egyes pontok újabb megokolására az elsőre vonatkozólag a következőket mondják: A reversálisok kérdésénél a mélt. főrendek által felhozott okok nem bírhatják rá a karokat és rendeket az ajánlott vélemény elfogadására, hanem továbbra is oly tartalommal óhajtják a reversálisokra vonatkozó első pontot felterjeszteni, mint azt első izenetökben adták. De a megindokolás ez alkalommal sem maradt el, melynek alapján a reversálisokra vonatkozó indítványok, törvényjavaslatok támogatását újabban kérhetik a főrendektől.

„A szóban lévő reversálisok — mondják a karok és rendek újabb üzenetökben — az 1790: XXVI. t.-cikkelyben, melynek czélja a tartós egyetértés vala s melynek alapjául a bécsi és linzei békekötés 1608. k. e. l. s az 1674:5. törvényezikkek szolgálnak, nemesak nem foglaltatnak; „de a vallásnak örök időkre szolgáló szabadsága tárgyaltatván“ az 1790/1. említett törvényezik a békekötéseknek és törvényeknek ellenére kelt későbbi törvényes rendelkezéseket, cikkelyeket, parancsolatokat, magyarázatokat és kiváltságokat megszüntette. Szólanak a rendek ama kormányrendeletekről, melyek a fennálló törvény önkényes magyarázása által jöttek létre; mert tudvalévőleg ezek akadályozták a főrendeket, hogy a reversálisok tökéletes eltörlésébe beleegyeznek. Pedig már a reversálisokat újabban gyakorlatba hozó kormányrendeletek is törvényellenesek, mert ez országban a sarktörvények szerint a végrehajtó hatalom egyedül a törvény betűje szerint járhat el s bocsáthat ki rendeletet, a törvény magyarázata pedig az 1790/1. XII. törvényezik értelmében egyesesen a törvényhozó hatalmat illeti. A törvény által nem tiltott dolgokban valakinek szabadságát korlátozni, vagy elhatárolásáért büntetni nem szabad, de nem is lehet. A büntetéshez vád, a vádhoz törvény elkerülhetlenül szükséges, melyre aztán a vádat alapítani lehessen. „Hazánkat parancsolatokkal kormányozni sarktörvényünk ellenzi“; annál sérelmesebbek az olyan parancsok, melyek a törvény által nem indokolhatók, mert akár az 1791: XXVI. cikkely „lelkét“ akár betűszerinti értelmét keresik a karok és rendek abból reversálisokra következtetni nem tudnak, sőt lehetetlennek ítélik.

A két fél szabad egyességének pedig azért nem tekinthetik a karok a reversálisokat, mert a hol két fél közül, a míg az egyik a reversális biztosított jogaival élhet, a másik attól eltiltatik: nincs ott szabad akarat, nincs ott igazság. Ott hol a természet tiltó törvénye gát, az egyességnek helye nem lehet. „Így nem is vala szükséges a természet elleni kötések polgári törvény által tiltani; mert a mit a természet törvénye tilt, annak polgári törvény által leendő újolagos eltiltása valóban szükségtelen. Sőt ha lenne is az emberiség megsértésével összekapcsolt engedő, vagy parancsoló polgári törvény, annak eltörlése mindenkor a törvényhozó szoros kötelelessége“. Annál inkább szoros kötelelessége most, a midőn a művelt század szelid lelke az örökös rabságot csaknem az egész földkerekségén megszüntette és a személyekre való alkudozást eltiltotta. A törvénybe becsúsztott hibákat orvosolni mindenkor kötelelesség; különös kötelelesség pedig az olyan hibákat, melyek törvény nélkül, vagy épen annak ellenére állanak fel.

De ha a reversálisokat két fél között való egyességnek tekintjük is, az csak az egyezkedő feleket kötelezi s a kölesönös felmondás által megszűnik annak ereje; a felbontást pedig egy harmadik közbe-

jövetele nem gátolhatja. Nem foghatják tehát meg a karok és rendek, hogy miként lehet a kormánynak „jussa“ az ilyen reversalis-kötesek kényszerített fenntartásához hozzájárulni — mert hiszen a kormányt csak nem lehet egyező félnek tekinteni?

Magok a mélt. főrendek is belátják a reversalisok megszüntetésének hasznát és igazságát. Mi okból tartják hát azokat fenn a múltra nézve, azt a karok és rendek be nem láthatját? A reversalisoknak a múltra vonatkozó eltörlését is annyival inkább óhajtják, mert különben a velök kapcsolatban lévő számtalan kellemetlenségek és törvényteleniségek századokra hatnának vissza s a legérzékenyebb sebek orvoslás nélkül maradnának, a melyeknek pedig orvoslását minden polgár méltán megkívánhatja.

Nem egyezhetnek bele abba sem a rendek, hogy a vegyes házasságnál csak a 18 esztendőös felek léphessenek házasságra szülői beleegyezés nélkül.

Igy lépnek a rendek a reversalisokkal kapcsolatos ügyöknek jogos védelmére. Az öntudatos és határozott fellépés, a tárgyilagos bírálat, mely üzenetök minden egyes sorát jellemzi, egyszersmind azt is mutatja, hogy ők a vallás ügyét már az újkor szellemében akarják rendezni.

SZÁDECZKY BÉLA.

Borsos Tamás végrendelete.

Maros-Vásárhelyt, 1629. jul. 26.

Borsos Tamás Erdély XVII. század eleji történetének egyik kiválóan érdekes alakja. Előkelő polgári szerepet játszik szülő városában, Maros-Vásárhelyen, mely az ő főbírósa alatt épül fel újra romjaiból s melynek eddig nem létezett vára legnagyobb részt az ő buzgalma következtében épül a XVII. sz. legelső éveiben (mint azt emlékiratában és végrendeletében önértzetesen mondja is). Országos követségekben vesz részt, pl. Boesкаи István fejedelemmé választásakor 1606-ban egyike az új fejedelemhez Kassára küldött követeknek. Legnevezetesebb szereplése konstantinápolyi követségei (1613—14, 1618, 1626). Közben a gyarmati békekötésnél is szerepel, mint fejedelmi biztos (1625.) Mindezeket megírta emlékirataiban, melyek XVII. sz. történetünk egyik becses kutforrása. (Kiadta gr. Mikó Imre az Erd. Tört. Adatok I. k.)

Érdekes a vallás terén is az ő szabad gondolkozás: a szombatosok felekezetéhez tartozott, melyre végrendeletében is van utalás. Az istenség nála „amaz mindeneken egyedül uralkodó *ens entium*, kit életében is vallott és tisztelt teljes tehetsége szerint“.

Alább közölt végrendeletét az ő kiváló egyénisége teszi érdekessé, de érdekes az magában is, még nyelvészetiileg is (pl. ez a szava: *tinó-binó!*)

A végrendelet egész terjedelmében im ez:

Én Borsos Tamás marosvásárhelyi, az én kegyelmes Uramak törvényáblájának hűtös assessora és ez marosvásárhelyi tanácsbéli személy, noha én most az istennek szent áldásából jó egészségben és szabados állapotban vagyok, mindazáltal előttem viselvén az emberi életnek halandó és romlandóság alá való esését és vetését, és hogy jó a testi életben és állapotban senkinek örökkévaló megmaradását nem remélni, hanem mindennek a szomorú halált meg kell kostolni; nekem is pedig, ki most hatvanegyedik esztendőben

forgok, előttem tartván életemnek végének közelítését, azt is előttem viselvén, hogy a szent istennek áldásából az egy vásárhelyi házamat, esűrőskertemet és szőlőimet az alsó lábban egy darabján kívül, ősről maradtan semmi jószágom ninesen, hanem valamik vannak, azokat isten áldásából magam virtusával, kit sok nagy jámbor szolgálattal kerestem, találtam, kit pénzemen szereztem a mostani feleségemmel Szabó Durkó asszonyommal együtt, kitől az úristen három gyermeket is, Borsos Istvánt, Borsos Annát és Borsos Juditot adott, hogy holtunk után köztük veszekedés ne legyen, (akartam) mint a saját keresményimből szabadon disponálni testamentarie.

Legelőbbször azért megemlékezem arra, hogy im az időnek nivoltáéhoz képest ennek előtte való időkben három rendbeli testamentumot tettem, az első ugyan m.-vásárhelyi házamnál; a másikat Konstantinápolyban, előttem állván ott is az én sok veszedelmes állapotom és főképpen az egy leányomnak Borsos Juditnak hajadon állapotjában való létele; harmadik testamentumot ufolag itt Erdélyben létemben. Mivelhogy ezt a szent istennek az ő nagy áldásából, melyért örökké dicsértessék az ő áldott szent neve, ez meg nem esett, hanem gyermekimnek: Borsos Istvánnak, Borsos Annának, kit Balogh Lászlónak, és Borsos Juditnak, kit Radnothfái Istvánnak háziasítottunk, házasságoknak és hazaadásoknak, menyegzőjöknek idejét éltünkben az úristen magamnak feleségemmel együtt megadta érnem, és mindeniket magam háziasítottam ki tisztességesen és illendőképpen az én módom szerint és immár minden javaimról conditio nélkül úgy disponálhatok, a mint akarok és illendő. Ez okon ennek előtte való dispositiõimat, azok között a kettõt, t. i. az első és másodikat mindenekben cassalom, annihilalom, a harmadikat pedig most is confirmalom, ratificalom.

Elkezdem azért az én testamentaria dispositiõmat az én õsimról maradt jókon.

A mely házam itt Marosvásárhelyt Marosszékbén a piacon van, Nagy Szabó Péter és Szabó Dávidné Kalára asszony házak szomszédtságában, mely az én atyámra is Borsos Sebestyénre õsitõl maradt volt és minden idõben csak fiúágon forgott, épen egyenesen hagyom fiamnak Borsos Istvánnak, e mellé a baromvásárbéli esűrőskertemet, melyet az atyám is nekem hagyott volt; e mellé, noha a Klastrom-uteza végén való gyümölcsös kertemnek a negyed-része ősről maradt rám is, de derekát én magam vettem volt az első feleségemmel Huszár Borbárával és azt én úgy colaltam, építettem, hogy elszagatni egymástól, hasogatni nagy kár volna, ezeket a házias fiamnak Borsos Istvánnak hagyom. A Nagyhegyben való szőlõimet, melynek egy kevés része atyámról maradt és két részét még az elsőbb feleségemmel pénzen szerzettem vala, a szélsõ felét pedig a Nyerges Sebestyénról való atyafiaktól, ezen mostani felesé-

gemmel együtt pénzünken vettük vagy váltottuk volt hozzánk; item a székelyfalvi határon levő szántóföldeimet és réteimet, ki pénzünkben áll, azokat a három gyermekeimnek: Borsos Istvánnak, Borsos Juditnak és Borsos Annának egyenlőképpen hagyom, t. i. mégis a szőlőket, kiket megnemesítettem és a szántóföldet és a szénarétet.

Másodszor. A marosvásárhelyi várban való házam felől így disponálok: Mivel tudom a magyar nemzetnek egymás között való egyenetlen állapotjokat és életeket, és hogy az én gyermekeim inkább békességesen egymás között alkhabassanak, a belső várban való házam is igen jó alkalmatossággal van építve, jó pinczéi, jó szobái, jó nyári háza, szükséghelylyel, azaz, hogy szükségnek, szorulásnak idején egy főember tisztességesen elfér benne és egyéb közidőkörben is eltarthatja javait benne: ezt különösen hagyom Borsos Anna asszony leányomnak. A kívül való nagy kőházamat hagyom ketten Borsos István fiamnak és borsos Judit leányomnak, de ilyen erős és megváltozhatatlan conditióval: mivel én Vásárhelynek sok javait vettem és sokszor Vásárhelynek szabadságára megesküdtem, életemben azt is igen oltalmaztam; annak a vásárhelyi várnak mind építésének, fundálásának, szabadságának, megerősítésének főoka, gondviselője én voltam: kívánom, akarom, hagyom is, hogy én gyermekeim holtom után is engemet a vásárhelyi statusokkal meg ne szidalmaztassanak, koporsómat kővel meg ne hajgáltassák, hanem in omnem eventum a várossal minden egyezséget megtartsanak, obedienciam praestáljanak, nam alioquin hagyom, hogy a városnak, Vásárhelynek azokon az én házaimon minden directiojok, dispositiojok, a városnak szabadság és unioi szerént rajta lehessen, melyre mégis újabban is kötelezem az én gyermekeimet.

Harmadszor. A városon kívül való minden jószágommal így disponálok: Mivel istennek szent áldásából a mi jószágom van, azok mind én keresményim és az egy fiamot Borsos Istváut, mint fiút, elsőbbségnek is kell s illik is tartanom, a két leányimot pedig az én állapotom szerént tisztességesen el is házasítottam, szép arany lánczezal, ezüst poharakkal, pártaövvel és egyéb szép köntösökkel s materiakkal, mindazáltal azokat is részletlenül nem hagyom, hanem Borsos Anna leányomnak hagyom *kölpényi* és *lőrinczfalvi* maroszéki portioimat és *gerebenesi* Torda vármegyei portioimnak egy részét, a melyet immár per manus kézbe is eresztettem; Borsos Judit leányomnak pedig hagyom udvarfalvi, galambodi, maroszéki portioimat és ehez hasonlóképpen azon gerebenesi portioimnak egy részét, a melyet magam köztök elosztván, kezekbe is bocsátottam. Ezekon kívül a mi jószágom van t. i. egész falut Urajt, mezőmadarasi, bergenyei, kisfaludi, náznánfalvi, az ottvaló pusztá udvarházzal, malommal és minden azokhoz való jószággal, item Bost, melyet

ugyan neki is adott vala Paczó Menyhért, azok mind Marosszékből vannak, item a megírt Gerebenesen Torda vármegyében egy ház jobbágyot, Lázár Pétert, hogy ott jussa legyen és ha miben lehet, szaporítsa ottvaló portioit mind ő s mind a több gyermekim: ezeket a portiokat hagyom Borsos István fiainak. Az én lányaimnak háziasítása felől én nekem az én feleségemmel együtt jó conscientiank szerént való regestrumunk van.

Negyedszer. Noha istennek szent áldásából a mi javaim nekem voltak, azokból az én két leányimat tisztességesen elházasítottam és fiainak is a mit per manus adhattam, adtam, és pedig ugymint hat ezüst pohárt egybejárókat, egy lóra való szép s tisztességes ezüstös, aranyos szerszámot minden instrumentummal, jó damaschi szablyával, szép aranyos, ezüstös hegyes-tőrrel, jobbik czafrangommal, jó csutárral, esáköval és feleségének vett szép pártaövvvel, szoknyával, kis subával; mindazonáltal mi is immár feleségestől vénségre és erőtlenségre jutván, magunkat is nem hagytuk egyéb res mobilisek nélkül, nem tudván, isten meddig éltet és gyermekeinkre nem akarunk szorúlni: van szép ezüst művünk és egyéb valamennyi aranyunk, tallérunk is, a mellett külvaló apróságaink is, barmaink, ménesünk, juhaink, akármi felkelő marha legyen. Ezeknek pedig nyughatatlan gondviselésétől meg akarván magunkat vonni és akarván, hogy fiunk Borsos István is a gondviseléshez szokódjék, házasságától fogva minden jószágunkba és javainkba absolutum és perpetuum dominiumot adtam, kezébe is bocsítottam, csak ilyen conditiót belé vetvén, hogy minden jószágunknak proventusából magunknak feleségestől életünkig szabados dispositiót akarunk tartani. Ha mikor pedig az úr Isten e világból mindkettőnket kivesszi, minthogy tudjuk, hogy azt senki el nem kerülheti, hanem a szomorú halált meg kell kóstolni, mindkettőnknek holtunk után, hagyom, hogy tőlünk maradott res mobiliseknek gyermekeink között való osztása ilyenformán legyen:

Minthogy immár fiainak is magának való élő embernek kell lenni és ha mikor holtunk után osztozásra kell jutniok a res mobilisekből, főképpen a barmokból, ménesből, juhból, ő is az ő az idő alatt munkáinak hasznát láthassa, mert én mindenik leányomnak is adtam per manus teheneket, lovakat, juhokat: akarom, hogy fiainak is maradjon különvaló és osztozásra nem menő része azokban. Azért a marhák állapotját így qualificalom: Ha az Úristen dögtől és ellenség kezétől megtartja marháinkat, barmainkat, van most lábas barmunk szépen, a mit pedig barommarhából borjúzó, vagy szeribe futosó vonó tehenet hagyok nro 15, azok mellé hat *tinó-binót*: hagyok szeribe sárható kanczát kilenczet és a mellé lovaeska és kancza esődöröket hatot. Item hagyok borjúzó vagy bergő öreg juh számot 150, melyet holtunk után tempore divisionis tartozzék az

én fiam előállatni azon felül való conditióval, ha közönséges dög vagy ellenség miatt el nem vesz kezéből. Ezekből ők hárman: a fiam Borsos István és leányim Anna és Judit egyaránt osztozzanak. Ezeken kívül pedig valami lábas barmom vagy most van, vagy ha fiam kezében is az alatt szaporodik, mindenestől fogva tulajdon fiamé legyen. Ha mi jószág, búzamajorság léssen, vagy marad, hasonfele munkájára nézve a fiamé legyen és a felét háromfelé oszszák. A méhekkal is így cselekedjenek. Ezen kívül valami pénzem, aranyom, tallérom, ezüst, arany marhám nékem feleséggemmel való holtunk után marad, házbeli öltözet, egyéb más, ágylepe, ruháim, azokat hagyom mind egyaránt hárman és egyaránt osztozzanak, akár fegyver, akár lóra való szerszám. Ehez addálom azt is, hogy ha a szent Isten még életünket halasztja feleséggemmel együtt, ha az Istennek szent áldásából és a mi keresményünkéből éltünkben per manus mit akarunk valamelyik gyermekünknek adni, salvum légyen és nála maradjon; nevezet szerint, hogy immár minden javainknak gondviselését fiamra kell bízunk és ő neki kelletik fáradni a gondviselésben, ha a szent Istennek áldásából mit neki akarok az én jószágom jövedelméből életemben per manus adni, megmaradjon, vagy magam, vagy feleségem, szinte így akármelyik leányomnak is.

Mindezek után az én sok bűnnel megterhelt és fonyadt lelke-
met ajánlom az én szent Istenemnek, a ki mindeneket s engemet is teremtett; testemet az ő anyjának a földnek, kit hiszek s vallok is az életnek megújulására az én szent Messiásomnak eljövetelében és a híveknek az örökkévaló nyugalomnak boldogságára feltámadni, kit engedjen és adjon is meg amaz mindeneken egyedül uralkodó ens entium, kit életemben is vallottam s tiszteltem teljes tehetségem szerint. Amen. Amen.

Írtam ez testamentum leveletem ugyanezen márosvásárhelyi házamnál, nagy sok busulásim és keserűségeim között 26-a die Julii anno Domini Jesu Christi 1629, mely nap a szentírásnak számlálása szerint van 5 die mensis Aab anno a creatione mundi 5588.

Correcta.

Idem Thomas Borsos m. p.

L. S.

NB. Ennek originalisa van egy vásárhelyi Borsos nevű szöcsnél, ki igaz maradéka Tamásnak. (Székely Márton m.-vásárhelyi ev. ref. pap jegyzete, ki e végrendeletet lemásolta).

(Másolata a márosvásárhelyi ev. ref. collégium könyvtárában. Székely Márton Collectiójában 10214b kolleg. könyvtári szám alatt).

Közli: KONCZ JÓZSEF.

IRODALMI SZEMLE.

Shakespeare életrajza.

A life of William Shakespeare by Sidney Lee. With portraits and facsimiles. London 1898. 8-rét. XXVI és 480 lap. Ára 7½ shilling.

A befejezéséhez közeledő *Dictionary of National Biography* 51. kötetében még az 1897. évfolyamában Shakespearenek mintegy 49 lapra terjedő életrajza jelent meg a vállalat szerkesztőjének tollából, ki, mint tudjuk, első rangú tekintély a Shakespeare irodalomban. A dolog természeténél fogva Lee csak nagyon röviden végezhetett földadatával és azért szerencsés ötletnek kell tartanunk, hogy az összegyűjtött dús anyagot most egy önálló kötetben újra földolgozta. Hogy az olvasónak némi fogalma legyen a Shakespeare irodalom terjedelméről, elég lesz megemlíteni azt, hogy a British Museum könyvtárának Katalógusában a költő neve alatti irodalom 1897-ig 3680 czímmel van képviselve és azóta is számos munka jelent meg ugyanazon tárgyról és mint az angol mondja: „still they come“, még bőven bugyog a forrás. A mint a véletlen akarja, éppen ma, midőn e sorokat írom, „Shakespeare nevért még a törvényszéki termek falai is visszhangozzák, mert egy kontár író pörbe fogta a *Saturday Review* szerkesztőjét, kiadóhivatalát, nyomtatóját, mivel e heti lap kissé kiméletlenül bírálta meg fölpörösnek egy e szakmába vágó elhamarkodott munkáját.

Angliában még 1841-ben alapítottak egy Shakespeare-társaságot, mely föloszlásáig (1853-ban) 48 kötetet adott sajtó alá; ennek hamvaiból pedig 1874-ben a még most is főnálló New Shakespeare Society támadt föl és Németországban is (Weimarban) 1865 óta működik és szorgalmasan nyomtatja évkönyveit a Deutsche Shakespeare Gesellschaft.

A költő munkáit perse lefordították mindenféle európai és ázsiai nyelvre, köztük latinra is. Fordítások tekintetében Lee szerint csak a biblia szárnyalja túl az angol költő szellemi termékeit. Szerző hazánkat is fölemlíti, de csak egy még 1824-ben Kassán megjelent fordítást említ és úgy látszik, hírét sem hallotta a Kisfaludy-Társaság 19 kötetes kiadásának, a mit annál furesábbnak kell tekintenünk, mert idézi Greguss Ágost művét *Shakespere* (így!) *pályáját*, melyet azonban úgy látszik, csak az elhúnyt *Ungarische Revue* révén ismer.

A költő nevének írásmódját illetőleg Lee munkájára utalom az olvasót s e helyütt csak annyit lesz elég fölemlíteni, hogy a koszorús

írónak valami féltuczat hiteles aláírását ismerjük (mindannyi hivatalos okmányokon fordul elő) s hogy ezek közül csak egyetlen egy olvasható egészen tisztán s hogy ez világosan „Shakespeare“-nak van írva. A többi nagyon kuszált és a régi, középkori íródeákok mintájára összevonva, azaz rövidített alakban van írva és akár mint fönebb, akár pedig „Shakspeare“; némelyikük pedig pláne „Shakspere“-nak olvasható. Különb, mint tudjuk, a XVI. század végén vagy a XVII. elején szorosan megállapított helyesírásról tulajdon- és családneveknél még szó sem lehet. Ismeretes dolog, hogy ugyanazon egyén ugyanazon levélben öt vagy hatféleképen írhatta saját családja nevét anélkül, hogy azon valaki főnakadt volna.

Az *Erdélyi Múzeum* idei január havi füzetében közölt Shakespeare levelek vagy nem újak (tudtommal nem tud róluk senki valamit Angliában,) vagy ha már korábban földőzték föl, régen elfelejtették létezésüket és napirendre tért át a világ. Lee nem említi azokat sem a hiteles aláírások, sem a hamisítványok közt, pedig ez utóbbiakból annyit termett itt Angliában, mint a gomba. Keményfi János úrnak azért saját jó hírnevének érdekében azt ajánlanám, hogy mutasson reá a forrásra, hol akadt reájuk, mielőtt neve pelengérré kerül az Ireland, Collier, Jordan és más hamisítvány-gyártó és köröző neveinek hajstromában.¹

A Shakespeare-Bacon-féle vitát Lee csak röviden érinti egy alig három lapra terjedő függelékben. A Bacon szerzősége mellett kardoskodó elméletet „tudákos hóbort“-nak bélyegezte eddig Shakespearenek és Baconnak minden *alapos* ismerője. Komolyan először Amerikában vitatták a dolgot, az irodalmi kontárság paradicsomában. Londonban is alakult egy Bacon-Society e czélből 1885-ben, mely 1893 május hava óta külön negyedéves folyóiratot ad ki „Baconiana“ czím alatt. Ennek egy névmása, egy hasonszórú állalat, Chicagóban is jelenik meg 1892 óta. A vitának 255 czímre rugó bibliographiáját (1848 óta) 1884-ben W. H. Wyman közölte Cincinnatiában. Folytatását 1886-ban egy havi folyóirat (*Shakespeariana*) közölte, s azóta — Lee szerint — a címek száma megkétszereződött.

A „hóbort“-nak 40 évre terjedő történetét röviden nemrég John Fiske írta meg „Forty years of Bacon—Shakespeare folly“ czím alatt

¹ Az Erd. Múzeum illető füzetében az érdekességeért közölt czikk alatt szerk. megjegyzésben magunk is kifejeztük erős kételyünket a közölt állítólagos Shakespeare-levelek hitelessége felett s levélben is felszólítottuk az akkor Berlinben tartózkodó közlőt, hogy mutasson rá közelebről is forrására és járjon utána, mit mondanak azokról Angolországban. K. J. úr erre beküldötte hozzánk a berlini „Zeit und Geist“ cz. irodalmi szemle 7-ik számát, melyben e levelek német fordításban közölve vannak. Ezt azonban, természetesen, hiteles forrásnak el nem ismerhetjük s méginkább megerősödünk abban a véleményünkben, hogy az illető Shakesperae-levelek hamisítványok. Ennek következtében kértük fel londoni jeles munkatársunkat, Kropf Lajos urat, hogy a kérdés tisztázásához hozzájáruljon. Kérésünk teljesítéseért fogalja e helyütt is hálás köszönetünk t. Szerk.

a new-yorki *Atlantic Monthly* 1897 novemberi füzetében. A baconisták egyik újabb és tagadhatlanul érdekes „fölfödözés“-ét továbbá a londoni *Pearson's Magazine* 1897-iki deczemberi száma közölte (ha nem esalódom a *Canadian Magazine* nyomán), melyre ugyancsak a londoni *Quarterly Review*-nek tavalyi júliusi füzetében felelt egy névtelen bíráló. E cikkek alapján legyen szabad az *Erdélyi Múzeum*-ban közölt adatok kiegészítéseül még a következő dolgokat közölnöm.

A Bacon Delia és Madame Pott és mások részéről indított toll-harcz mindinkább lankadni kezdett, midőn egy másik amerikai író, névszerint Donnelly Igzác 1888-ban közzétette majdnem ezer lapra rugó nagy munkáját „The great cryptogram“ czímen, mely nagy port vert föl annak idején. A cryptogram azonban nem olyan egyszerű dolog, mint a milyent pl. a mi Tinódyk használt vagy Zombori Antal (*Historia Sacra*-jában) és mások, kik a versfejek kezdőbetűibe temették, de félreismerhetetlenül, műveiknek szerzőségét. Donnelly összeszedeti adatait, csűr-csavar a dolgon, állít sok merész dolgot és nagyot, theorizál, fejteget, míg végre kisüti, hogy Shakespeare színműveit Bacon írta. De ugyanavval a mesterkéltséggel, erőszakolt procedurával a Bacon-theoriánál „még jóval vadabb állításokat lehet bebizonysítani“. Donnellynek persze akadt számos utánczója és a részéről bevezetett módszerrel Bacon szerzőségének még sok más író munkáiban akadtak nyomára, így pl. Greene, Marlowe, Shirley, Marston, Massinger, Middleton, Webster stb. műveiben. Montaigne halhatatlan essay-it Verulámi Baco is írta, még pedig angolul és csak később fordították le ezeket francziára. A világ eddig a fordítást az eredeti munkának tartotta. Donnelly szerint, továbbá, ugyancsak Bacon írta Burton híres „Anatomy of Melancholy“-ját, dr. Orville Owen szerint Edmund Spenser szintén világhírű „Faerie Queene“-ját és más költeményeit, sőt *mirabile dictu* dr. J. E. Roe kimutatta még azt is, hogy nem más, mint Bacon tollára vallanak John Bunyan „Pilgrim's Progress“-e, Defse „Robinson Crusoe“-ja és sok más híres író hírneves munkája. Mint Fiske találóan jósolja, talán nem sokára támad olyan vallás-szekta is, kiknek hitvallása szerint nem a jó Úristen, hanem Bacon Ferencz teremtette kezdetben az eget és földet. Mint látjuk, Donnellyt és jeles cryptogramját saját túlbuzgó utánczói és hívei temették el.

Pott asszony azon állítását illetőleg, hogy pl. a „good morrow“ köszöntés csak Bacon műveiben és a Shakespearenek tulajdonított színművekben fordul elő: ez olyan általános használatban vala Erzsébet királynő idejében, hogy pl. Claudius Holyband fölvette azt 1583-ban megjelent angol-franczia „társalkodó“-jába, melynek címe vala „The French Littelton. A most lasie, perfect and absolute way to learne the Frenche tongue“. Merő idővesztegetés volna különben Madame Pott „parallel“ helyeinek taglalásába bocsátkozni.

A *Pearson's Magazine*-ban közölt és Bacon szerzősége mellett

valló „anagram“ sokkal érdekesebb, ámbár szintén nem bír meggyőző erővel. Ezt is persze egy amerikai ember fődőzte fel, névszerint dr. Platt (Lakewood-ban New Jersey államban). Shakespeare egy színművében („Love's labour lost“) az 5. fölvonás első jelenetében Holofernes és Sir Nathaniel minden összefüggés nélkül, minduntalan egyes latin mondatokat szőnek a párbeszédbe, mint pl. „Satis, quod sufficit.“, „Novi hominem tamquam te“, „Laus Deo, bene intelligo“. stb. s idő folytán belép másokkal Costard is, ki egy angol mondatba egy rófnyi hosszú, latin szót kever, t. i. honorificabilitudinitatibus. Ez dr. Platt szerint anagram és ilyképen oldható fel:

Moth, a színmű egy másik személye, azt kérdi, hogy „what is a. b. spelt backward with a horn on his head?“ Mire Holofernes erre azt feleli: „Ba (a bárány neve a gyermek nyelvben) with a horn added“. Dr. Platt szerint ez nem más, mint „Bacornu“ azaz a népies kiejtés szerint „Bacon“. Már pedig az a két betű annak a hosszú latin szónak a közepén fordul elő megfordított rendben és így tovább és denique az anagram megfejtése: „Hi ludi, tuiti sibi, Fr. Bacono nati“. Mint a *Quarterly Review* kritikusa megjegyzi, e megfejtés nagyon elmés, de a mondat latnisága olyan rossz, hogy Baconnak még diák korában is jól kiporolták volna érte nadrágját. A „Novum Organum“ és „De augmentis“ szerzője nem szerzője ennek a konyha-latinságnak. Különben dr. Platt szerint a kérdésben forgó furcsa latin szóhoz nagyon hasonlító egy szó „a híres Northumberland House Manuscript“ külső lapján is fordul elő, t. i. honorificabilitudino. „E kézirat egykor Bacon sajátja volt és Shakespeare, a színész sohasem láthatta azt“, jegyzi meg a czikk írója, R. M. Bucke, de hogy miért nem láthatta azt, arra a kérdésre adósunk marad a felelettel. És e helyen jónak látom figyelmeztetni olvasóimat, hogy ha egy amerikai író, különösen baconista, idéz valamit, ne higgyen neki, mert legtöbb esetben az idézet vagy nincs meg az idézett forrásban, vagy pedig ha megvan, nem úgy hangzik, mint a hogyan idézve van. Arról tehát, hogy az a szó csakugyan meg van-e ama híres kéziratban és hogy a kézirat valamikor csakugyan Bacon sajátja volt-e, vagy nem stb., nem kezeskedhetünk mindaddig, míg erről más valaki meg nem győz bennünket. Amerikában nagyon furcsa fogalmak vannak elterjedve sok mindenféle becsületbeli kánont illetőleg. Az olvasó közönséget lóvá tenni valami merész állítással, a többség szemében nemesak hogy nem bűn, hanem erény vagy legalább dícséretre vagy bámulatra méltó tehetségre vall. „To be 'eute“ (körmönfontnak lenni) szeret az átlagos amerikai, vagy legalább annak föltűnni, akár törvényes eszközökkel és úton bizonyítja azt be, akár nem. Az „enyém és tied“ elve is teljesen más Amerikában, mint pl. Európában. Alig egy pár év előtt egy angol regényírónak vagy zeneszerzőnek műveit Amerikában Csáky-szalmájának tekintették, de az amerikaiak tulajdonát képező főkák „házi állatok“ voltak és nem bitang jószág, akárhány száz kilométernyire kóboroltak is el a Bering-tengertől.

Kropf Lajos.

Zrinyi Miklós levelei.

„Zrinyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és Okiratok“. A M. T. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából közrebojtja Barabás Samu, II. k. 1554—1602. Bpest, 1899. 8-adr. 752 l. Ára 6 frt.

Az első vaskos kötet a mult évben jelent meg, a folyó év elején már a második vaskos kötet is készen van, épen oly gondos kiadásban, mint az első kötet.

Sok érdekes oklevél volt az első kötetben is, de a másodikban még érdekesebbek vannak. Több tekintetben ki is egészítik az első kötetben levő okleveleket, úgy hogy a ki Zrinyi Miklós életével és működésével meg akar ismerkedni, egyik kötetet a másik nélkül nem használhatja.

A második kötet foglalja magában Szigetvár ostromát és vitéz védelmét; Zrinyi Miklós két végrendeletet, az elsőt, midőn párviadala ment a boszna basával, a másodikat, mielőtt megkezdette volna Szolimán szultán szigetvár ostromát. Mind a két végrendelet jellemzi az író utó, a mint legőszintebben gondolkozik.

Az „első rész“-ben XCVII levél van; a második „rész“-ben CCXI, a harmadik „rész“-ben, a pótlékban XLVIII.

Az első részben a levelek mind, kevés kivétellel, Szigetvár ostromával és védelmével foglalkoznak. 1566. augusztus elején kezdi meg Szolimán szultán a vár ostromát. Nagy veszteségek között foly, csak a város falai hét ostromot állottak ki. Zrinyi Miklós a várost csak akkor hagyta oda a töröknek, midőn már maga is védhetetlennek látta.

A vár ellen is folyton újabb és újabb ostromot rendel a szultán. A vár is nyolcz ostromot áll ki. Falait, a benn levő épületekkel összelöyöldözi a török a mesterségesen alkotott töltésekről. Zrinyi Miklós látja, hogy eljött az utolsó óra; díszbe öltözik, legkedvesebb ékszerait, fegyvereit veszi magára és megtörténik az utolsó küzdelem. Zrinyi Miklós mindjárt a küzdelem elején nehéz sebeket kap, lováról leesik, a várórség menekül vissza a várba, Zrinyit is viszik magokkal s itt vesznek el, alig néhány menekül meg közülök. 1566. szeptember 7-én a nagy keresztyén hadseregtől néhány mértföldnyire folyt le ez az utolsó küzdelme a hős vezérnek és a kétezerről ötszázra apadt várórségnek.

A szultán nem érte meg Szigetvár bevételét, azelőtt három nappal meghalt; de a nagyvezér oly titokban tudta tartani a szultán halálát, hogy még a török seregben sem tudta senki.

Mindezekről eddig is volt a történettel foglalkozóknak tudomásuk, de most kétségbevonhatatlan adatokra lehet hivatkozni.

Zrinyi a várost és várat harmincznyolcz napig védte. Az utolsó napon a nagyvezér, a szultán nevében, a szultán fejére ígérte, hogy szabadon mehetnek, ha feladják a várat. Zrinyi azt izente vissza, hogy

a vár az ő felségéé, s a míg tudja, védelmezi s csak életével együtt hagyja el.

Egész Európa érdekel volt Szigetvár sorsa iránt, nemcsak a magyarok és osztrákok, a magyar király, hanem Francia-, Spanyolországok, Velence, s mindeniknek megvolt a maga külön tudósítója. Természetesen, legpontosabb tudósításai voltak a velencei követnek. Tőle tudta meg a magyar király is, hogy a szultán már szeptember 5-én meghalt, de csak október 29-én.

Zrínyi Miklós testét Musztafa budai basa temettette el, fejét pedig felküldte Miksához Bécsbe, hogy, a mint írja, tisztességet tegyen neki, mert nagyra becsülte.

Zrínyi Miklós halála után megkezdik a követelések behajtását fiaival szemben. Első az özvegy, Zrínyi Miklós második felesége Rosenberg Éva, az első felesége volt Frangepán Katalin. Második feleségének jegyajándékban adott 4000 magyar forintot, végrendeletében hagyott 10000 magyar forintot, de ebbe bele kellett számítani azt a 3000- arany forintot, melyet az előbbi években Joachim, a felesége nagybátyja, Csehország cancelláriusa kezéhez tett le.

1567. július hónap 20-án, Pozsonyban, Miksa király jelenlétében egyeznek ki Rosenberg Vilmos, Rosenberg Éva testvére és meghatalmazottja és Zrínyi György a maga és testvérei nevében, hogy az özvegynek megfizetendő két összeget, együtt 14000 magyar forintot mikor fizesse meg Zrínyi György. Zrínyi György kötelezi magát, hogy 1567. január 1-ig megfizeti az egész összeget, de számítsák bele azt a 3000 arany forintot, a melyet Zrínyi Miklós Joachim cseh kancellár kezéhez tett le, mint jegyajándékot. Az összeg megfizetése alkalmával pedig az özvegy mondjon le minden jogáról Monyorókerék, Veresvár és Csatár várak öt illető részeire.

A pénz megszerzése végett Zrínyi György és testvérei Veresvárt összes hozzá tartozóival és felszerelésével zálogba adják Szécsi Margitnak 1567. szeptember 27-én 8000 magyar forintért, Szécsen. Ugyanezen a napon, ugyancsak Szécsen, Országkristóf előtt Zrínyi György és testvérei zálogba adják Megyehidát és Peczélán birtokukat Török Ferencnek 2000 magyar forintért. Mindkét zálogos szerződést úgy kötik, hogy akár ők, akár utódaik, bizonyos idő eltelte után, a pénzt letevén, kiválthassák.

A közölt oklevelek azonban még sok mást is megvilágítanak. Igaz, egy kevés részök eddig is ismeretes volt, de így összeállítva egészen más hatással van az olvasóra, midőn mintegy egymásután folynak el szeme előtt az események. Határozottan meglehet kapni a magyarázatot azoknak az erőszakadásoknak, melyeket nem egyszer Zrínyi Miklós, vagy egyik másik bizalmasabb embere elkövet a szomszéd birtokoson. Annak a területnek a folytonos védelmezésére, mely egy ideig mint horvát bánok, azután mint a Dunántúli kerület főkapí-

tányának gondjaira volt bízva, még a XVI. elején is sok költségre volt szükség, hogy ha teljesen megvédeni nem is lehet, legalább a pusztításokat meg lehessen torolni. S bizony, a mint az oklevelek bizonyítják, Zrinyi Miklós a császári és királyi pénztárból nem valami pontosan kapta a pénzt. Így történik aztán, hogy erőszakoskodásai miatt nem egyszer vagyon és fővesztésre ítélik s csak az országbíró, Nádasdy János közbelépte menti meg.

Utódainak is sok bajok van, míg atyjok sokszor igen is bonyodalmas csereszereződéseit s más kötelezettségeit lebonyolítják, de a szerencse és ügyességök s kivált atyjok és magok érdemök mindig segítségükre jó.

Kíváncsian várjuk a harmadik kötetet, mert ez a második kötet is csak 1602-ig terjed. Még a költő Zrinyi Miklós hátra van, igaz, hogy erről a korszakról már többet tudunk, de azért nagy előny lenne, ha úgy rendezve állana rendelkezésre, mint a két megjelent kötet anyaga.

Domján István.

Überweg bölcelettörténete.

Friedrich Überweg's Grundriss der Geschichte der Philosophie. Achte, mit einem Philosophen- und Litteratoren-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max *Heinze* ord. Prof. der Philosophie an der Universität zu Leipzig. 4 kötet. Berlin (E. S. Mittler & Sohn) 1894—1898. Ára 27 márka.

Überweg bölcelettörténete előző kiadásából sokkal ismeretesebb, mintsem annak behatóbb ismertetésével kellene foglalkoznunk. Csak jelezni kívánjuk a monumentális mű 8-ik kiadásának megjelenését, mely immár egész teljességében forog közkézen. Kiadásainak nagy száma igazolja annak hasznavehetőségét. Hisz bibliographiai teljesség és megbízhatóság tekintetében páratlanul áll e nemben az újabb bölcelettörténeti irodalomban.

Az előző 7 kiadással szemben a 8-ik 3 kötetből 4-re emelkedett, a mennyiben az átdolgozó, *Heinze* lipesei tanár a Kant utáni bölceletet egy külön kötetben dolgozta fel. Lázás munkásság folyik Németországban a bölcelettörténeti irodalom terén, a mit főleg a *Stein*-féle „Archiv für Geschichte der Philosophie“ s a *Vaihinger*-féle „Kantstudien“ speciál-kutatásainak lehet köszönni.

Az I. kötet, mely az ókori görög-római bölceletet tárgyalja, csak kevés részleteknél különbözik az előző 7 kiadástól. Mindössze terjedelmesebb lett az i. v. újabb irodalmi termékek feldolgozása miatt. E téren első rangú mesteri művel ajándékozta meg *Zeller* a tudományos világot.

Már a II. kötet, mely az egyházi atyák s a középkori scholastikusok bölceletét tárgyalja, lényegesen eltér az előző kiadásoktól. *Baumgartner* freiburgi, *Wehofer* római és *Lasson* berlini tanár speciál-studiumai meglátszanak a középkori bölcelet tárgyalásánál. Az egyes

részletkérdéseknél Baur és Erdmann alapos munkái sem kerülték ki az ismert nevű átdolgozó körültekintő figyelmét.

A III. kötetet az előző kiadásokkal szemben 2 részre osztotta az átdolgozó, melynek elseje a Kant előtti és kanti, másika pedig a Kant utáni bölceletet tárgyalja. Az anyag óriási halmaza igazolja e kettéválasztást, mivel ma már túl vagyunk azon, mintha az újabbkori bölcelet Hegelnél végződne. Erdmann volt az első, ki a Hegel utáni bölceletet külön tárgyalta „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ cz., immár 4 kiadást ért művében.

A Kant előtti bölceletet 3 szakaszban tárgyalja, melynek elseje a renaissance bölceletét, másika a Kant előtti empirikus és idealistikus rendszereket, harmadika pedig a kanti criticismust ismerteti. Saját tanulmányai, de különösen Dilthey speciál-kutatásai alapján csakugyan lényegesen „javult és bővült“ e kötet az előző 7 kiadással szemben.

Végül a III. kötet második része a Kant után föllépett rendszereket és a jelenkor bölceletét tárgyalja. Ruyszen, Credaro, Hicks, Curtis, Geyer, Lutoslawski, Zaba, Vaihinger és e sorok írója (a magyar bölceletnél) voltak neki segítségére „a külföld bölcelete“ megírásánál, mely ily terjedelmesen egyetlenegy bölcelettörténeti tankönyvben sem található. Főleg a magyar bölcelet 4 lapot kapott az előző kiadások 2 sorával szemben. Egy újabb kiadásnál lesz gondunk reá, hogy a hazai kritikái ismertetések figyelemre méltó megjegyzéseit kellőleg értékesíthessük.

Valóban eseményszámba megyen Überweg-Heinze bölcelettörténeti műve legújabb kiadásának a megjelenése az újabb bölcelettörténeti irodalomban, a melynek egyetlenegy tud. könyvtárból sem volna szabad hiányoznia. A német nehézkes, bonyodalmas és szövevényes philos. könyvektől eltérőleg úgy Überweg, mint annak átdolgozója könnyen és élvezhetően ír, s a sor alatti irodalmi és történeti jegyzetek valóságos kincses bányái a philosophia studiumának.

Végül még megemlítjük, hogy az egyes kötetek végén található név- és tárgymutató nagyon megkönnyíti e terjedelmes és tartalmas mű használatát. Vajha ez a mű is hozzájárulna a magyar philos. irodalom megtermékenyítéséhez.

(Eperjes.)

Dr. Szlávik Mátyás.

Corpus Nummorum Hungariae.

Magyar egyetemes Éremtár. I. kötet: Árpád-házi királyok kora. A magyar tudományos Akadémia archeológiai bizottsága megbízásából írta dr. Réthy László, I. tag. Budapest, 1899. 40 l. 18 tábla.

Az archeológiának numismatikai ága egyik legfontosabb segédtudománya a történelemnek. Mindig hű kísérője annak. A numismatikai emlékek magukon viselik koruk bélyegét; hűen tüntetik fel koruk népeinek műveltségi állapotát, izlését s az általok, vagy reájok gyako-

rott hatást. Ezekből valamely nép történetének vázlatos főbb vonásait mindig elképzelhetjük.

Numismatikai irodalmunk szegénynek s csak kezdeményezésnek modható. *Rupp Jakab* „Magyarország ekkorig ismeretes pénzei“ (I—II. köt. Buda, 1841—1846.) című munkájában csak Szent Istvántól — a Habsburgházig írja le, *Weszerle József* táblái (1873) pedig nagyon hiányosan tárgyalják Magyarország pénzeit.

Az anyag azóta egészen fölhalmozódott. Ezért a magyar tudományos Akadémia archeologiai bizottsága 1881-ben elhatározta, hogy Magyarország érmészetét egy összegező munkában, mely a magyar pénzverés és pénzforgalom teljes anyagát úgy leíró és történeti, mint pénztudományi szempontból adja elő, írhatja meg.

Az Árpádkori rész megírásával a bizottság dr. Réthy Lászlót bízta meg.

E részből jelent meg az első füzet.

Bevezetésében beszámol az anyaggyűjtésről.

Igazán hangyaszorgalommal gyűjtötte az anyagot 15 évig össze a hazai nyilvános és magángyűjteményekből, osztrák (Bécs, Linz, Prága, Innsbruck, Triest stb.), németországi (Berlin, Dresda, Lipcse, München, Gotha, Stuttgart, Carlsruhe, Nürnberg, Mainz, Boroszló, Posen, Stettin, Danzig) és más különböző múzeumokból. (Koppenhága, Christiánia, Stockholm, a párizsi Bibliothèque National, British Museum, milánói Brera-gyűjt).

Azután felsorolja az anyagesoportokat, melyeket a munka föl fog ölelni.

Leíró részhez tartoznak a vezérektől kezdve a magyar, a magyar tartományi, külföldi magyar mintára vert érmek; magyar pénzverdékben készült külföldi pénzmemek, magyar és erdélyi szükségpénzek, bányapénzek és magán pénzértékű jegyek. Azután a papírpénz s végre a Magyarország területén forgalomban volt idegen pénzfajok. Pénztudományi rész tárgyalni fogja a pénzsulyokat és értékeket. Ki fog terjedni a pénzverőjogra, a pénzveréssel foglalkozó hatóságokra és a pénzverésre vonatkozó törvényekre és gyakorlatra.

Harmadszor, az Árpádkori pénzek ismertetése.

A vezérek korában nem vertek pénzt. Az első pénzverő mestereket Szent István hozatta Bajorországból. Az olasz hatás, mely művelődésünk több ágában (keresztény vallás felvétele és terjedése, iparvárosi élet) érvényesült, itt is észrevehető.

Eleinte frank-német mintára vertek dénárokat, a király nevével és czímerével, a hátlapon a pénzverőhely nevével.

I. Endre korában díszesebb a pénz s előbb a pénzverés helyét, majd minden felíratot mellőznek.

A XII. század vége felé már új típus kezdődik, mely a byzáncai pénzverés mintájára fejlődik.

Az Árpádkori pénzverés IV. Béla alatt fejlődött ki legmagasabban s ekkor lép előtérbe a lilium, mint diszítő motívum.

Ime ezt tárgyalja s írja le fejlődését az egyes korszakokban a munka, melyből az első füzet most jelent meg.

Az éremrajzok, melyeknek nagy része *Weszerle* táblái után s az ott hiányzóak pedig szakfolyóiratokból vették ki, ha nem is hasonlíthatók össze idevágó külföldi munkák rajzaival, a mű mégis bizonyára megbecsülhetetlen és nagy hézagot pótló lesz a magyar numismatikai tudományra nézve.

Tóth Ernő.

Erdélyi Múzeum-Egylet.

I. Szakosztályi ülés apr. 27.

A böcs-, nyelv- és tört.-tud. szakosztály ápril hó 27-én dr. *Szamosi* János elnöke alatt választmányi s utána felolvasó ülést tartott.

A vál. ülésen titkár az újabban beküldött értekezésekről tett jelentést, melyek közlése felől a választmány határozott. Csengeri János dr. indítványára elhatározta a választmány azt is, hogy a műfordításokat ezentúl az eredeti cikkekénél szokásos 25 frtnyi írói tiszteletdíjjal fogja honorálni.

A felolvasó ülésen 1. *Orosz* Endre olvasta fel értekezését: Két ősemeri tanyahelyről Kolozsvár környékén, mely az Erd. Múz.-ban fog megjelenni.

2. Titkár olyasta fel *Thúry* József értekezését: Még egyszer a székelek eredetéről.

3. Új tagokul felvették: *Wasykiewitz* Viktor főgymn. tanár Csík-Somlyón (aj. Balló István).

II. Igazgató-választmányi ülés máj. 10.

A május 10-én tartott ig.-vál. ülésen a folyó ügyek során bemutatott az Ő Felsége 50 éves uralkodása jubileumára vert bronz emlékérem, melyet a cs. és kir. főkamaráshivatal múzeumunknak megküldött.

Szilágyi Sándor unokahuga, özv. Szűcs Ferenczné sz. Pettkó Irén megküldötte a két Szilágyi Ferenc arczképeihez kiegészítésül b. e. Szilágyi Sándor olajfestményű arczképét, melyet Egervári P. László festett.

Deák Lajos Maros-Tordam. tanfelügyelője a múzeumnak adományozta a m.-fülpösi templom 1642-iki menyezetképeiről készítettett rajzokat.

Orosz Endre egy a Mezőségen talált római kőaszt adományozott a múzeumnak s *Selagean* Kamil egy kőbaltát.

Bartha Miklós ref. lelkész úr Székesről (Maros-Tordam.) egy sófalvi *Illyés* Lajos úr birtokán talált régi pénzt, III. Fülöp makedon király tetradrachmáját, küldötte be.

Mindezek a becses adományok hálás köszönettel fogadtattak.

Az ülés folyamán még számos elnökségi, pénztári, könyvtári, ásvány- és növénytári folyóügy intéztetett el.